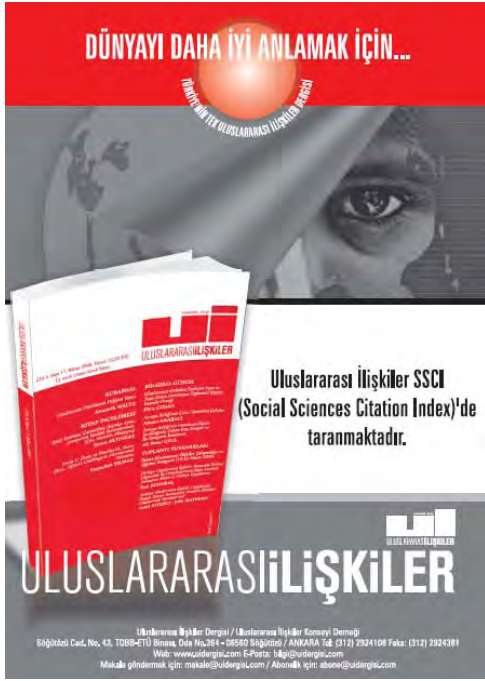

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikası’na Etkileri

Mitat Çelikpala

Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atf için: Çelikpala, Mitat, “Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikası’na Etkileri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 2, Sayı 5 (Bahar 2005), s. 71-108.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği’ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*’de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Türkiye’de Kafkas Diasporası ve Türk Dış Politikası’na Etkileri

Mitat ÇELİKPALA*

ÖZET

1960’lardan itibaren siyasî literatürde yer almaya başlayan diaspora kavramı güncel uluslararası siyasetin/ilişkilerin dikkat çeken kavramlarından bir tanesi haline gelmiştir. Bu çalışmada da, diaspora kavramının kısa bir kuramsal değerlendirmesini takiben Türkiye’deki Kafkas diasporası(ları) olarak nitelediğimiz Ermeni, Azeri, Gürcü ve Kuzey Kafkas halklarının örgütlenmeleri, tarihsel süreçte muhacirlikten diasporalığa geçiş hikayeleri, kendi içlerindeki dönüşümleri ve birbirlerine bakışları anlatılmaya ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bu grupların niteliklerinde meydana gelen değişim ve bu değişime paralel olarak grupların anavatanları ile olan ilişkilerine de dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Makalenin ikinci kısmında ağırlık son dönemde Abhazya ve Çeçenistan’da meydana gelen gelişmelere bağlı olarak aktiviteleri ve etkileri gözle görülebilir biçimde artan Kuzey Kafkasyalılara verilerek, diasporanın Türk Dışişleri ve siyasetçileri üzerindeki etkisi örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas diasporası, Kuzey Kafkasya, Türk Dış Politikası.

Caucasian Diaspora in Turkey and Its Impact on Turkish Foreign Policy

ABSTRACT

The concept of diaspora, which was incorporated into the literature on politics in the 1960s, has become a significant notion in current international politics. This study aims to present a theoretical assessment of the diaspora concept, followed by the organisation and the evolution of the Caucasian diaspora(s) in Turkey, which include Armenians, Azeris, Georgians and other North Caucasian peoples. It discusses their transformations from emigrants to diaspora, their views regarding each other as well as the changes that took place within these groups after the collapse of the Soviet Union which had a dramatic impact on their relations with their homelands. The second part of this study shifts the emphasis to the recent developments in Abkhazia and Chechnya, and to the activities and increasing influence of the diaspora over Turkish Ministry of Foreign Affairs and the political leaders in Turkey.

Keywords: Caucasian Diaspora, The North Caucasus, Turkish Foreign Policy.

---

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

Birleşmiş Milletler Örgütü'nde temsil edilen 200 civarındaki ulus-devletin yanısıra, bir ulus olabileceği varsayılan devletsiz halkların sayısının bunun birkaç katını geçtiğinin vurgulandığı günümüzde, kendi devletleri olmayan fakat bağımsızlık talebinde bulunan ulusların durumları, dünya siyasetinde giderek artan bir önem arz etmektedir. Bu çerçevede, 1960'lardan itibaren siyasi literatürde kullanılmaya başlayan *diyaspora* kavramı, zamanla, uluslararası siyasetin/ilişkilerin kilit kavramlarından biri haline gelmiştir.¹

Bu bölümün amacı, Ermeniler hariç olmak üzere, üzerinde neredeyse hiç durulmayan, uzmanları dışında varlığından dahi haberdar olunmayan Türkiye'deki Kafkas diasporası(ları), örgütlenmeleri, faaliyetleri ve gelecekteki muhtemel etkinlik alanlarının değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme yapılırken, özelde, bu grupların Türk dış politikasına olumlu/olumsuz etkileri, tepkileri ve Türkiye'den beklentileri üzerinde durulacaktır.

Diyaspora Kavramı

Eski Ahit'in Yunanca tercümesinde Yahudilerin zorunlu göçünü anlatmakta kullanılan ve sonrasında zor, kaba kuvvet, felaket ve yıkım gibi olumsuz anlamları da içerecek şekilde yaygın biçimde kullanılmaya başlanan *diyaspora* kelimesi, Yunanca 'ekmek, saçmak' anlamına gelen *speiro* kelimesi ile 'dört bir tarafa, etrafa' anlamındaki ön ek olan *di*'den oluşmaktadır. Böylece 'dört bir tarafa saçılmak' anlamına gelen kelime, bugünkünden farklı olarak, erken Yunan döneminde sınır dışı topraklara göç etme ya da yerleşme yoluyla yayılmayı ve kolonizasyonu ifade etmekteydi.²

¹ Günümüzde dünyada *diyaspora* olarak tanımlanan 34 ayrı etnik grubun varlığından söz edilmektedir; fakat bu, görece yeni bir gelişmedir. 1960'ların sonuna kadar, sosyal bilimler alanındaki en saygın yayınlardan biri olan *Encyclopedia of Social Sciences*'in baskılarında diaspora kavramına yer verilmemiştir. *Webster's New Collegiate Dictionary* ise diaspora kavramına ilk kez 1975 baskısında yer vermiş ve kavramın sürgün sonrasında dağılık biçimde Filistin dışına yerleşmek zorunda kalan Yahudi göçmenleri tanımladığını belirtmiştir. Kavramın "kendi anavatanları dışında yaşayan insanların durumu" şeklindeki bugünkü tanımına yakın bir tanımı ise ilk defa 1993 tarihli *New Shorter Oxford Dictionary*'de kullanılmıştır. Diaspora kavramı ile ilgili olarak bkz. Gabriel Sheffer, *Diaspora Politics at Home Abroad*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 8-9; Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, Londra, UCL Press, 1997 ve "Diaspora", Neil S. Smelser ve Paul B. Baltes (der.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Cilt 6, Amsterdam, Elsevier, 2001, s. 3642-3645.

² Kavramın kökleri ile ilgili olarak yukarıda belirtilen kaynaklara ek olarak bkz., Nicholas van Hear, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Londra, UCL Press, 1998.

Daha sonraki dönemlerde, anavatanlarından kovularak yabancı topraklara yerleşmek zorunda kalan Yahudileri tanımlamak amacıyla kullanılan ve bu halkın yabancı topraklarda çektiği acılar nedeniyle üzerine olumsuz bir içerik/anlam yüklenen kavram, 1980’lerden itibaren çeşitli nedenlerle anavatan toprakları dışında farklı coğrafyalarda hayatlarını sürdürmek zorunda kalan halkların tamamını tanımlamak amacıyla, hem bu halkların kendileri hem de diğer toplumlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Yahudileri takiben Amerika, İran, Fransa gibi çeşitli ülkelere dağılmış olan Ermenilerce kullanımı daha da yaygınlaştırılan diyaspora kavramı, günümüzde Afrikalılar, Filistinliler, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılar gibi farklı topluluklarca kullanılmaktadır.

Bir etnik grubun ya da halkın diyaspora olarak nitelenebilmesi için ne gibi özelliklerinin olması gerekir, sorusuna cevaben ortaya atılan çok sayıdaki özellik arasından en az üç tanesi temel kıstas olarak kabul edilmektedir. Öncelikle, diyaspora olarak nitelenen halk, anavatanları dışında iki ya da daha fazla sayıda farklı coğrafyaya dağılmış olmalıdır. İkincisi, bu toplulukların anavatanları dışındaki varlıkları, her ne kadar kalıcı olmasa da, uzun soluklu olmalıdır. Üçüncü ve son olarak da diyasporayı oluşturan ve coğrafi açıdan dağınık bir biçimde ayrı ayrı yaşayan gruplar arasında sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel alışveriş ve ilişki olmalıdır. Bu çerçevede anavatan ile yeni vatan arasında gidiş-geliş de olmalıdır.³

Bu temel şartlara uygun biçimde diyaspora olarak nitelenen halklar, zorunlu olmamakla birlikte, genellikle zorla ve sıkıntılı bir biçimde, acı çekerek anavatan topraklarını terk etmek zorunda bırakıldıkları için kültür ve varlıklarını korumak adına, yeni yerleştikleri topraklardan farklı, kendi içlerinde, bir ortak kültür oluşturmakta ve bu çerçevede psikolojik bir yerleşiklik bilinci geliştirememektedirler. Başlangıçta öngörülen amaç, ‘koşulların uygun olması halinde anavatana geri dönme’ şeklinde belirlemekte ve diyaspora öncelikle istenilen aşamaya gelinene kadar kendi farklı fakat kolektif bilincini korumayı ve asimile olmamayı hedeflemektedir. Mücadele, zamanla anavatan olarak tanımlanan toprakların bağımsızlaştırılması, yabancı unsurlardan temizlenmesi ve terk edildiği dönemdeki durumuna geri döndürülmesi olarak belirginleşmektedir. Bu da zaman zaman yerleşik olarak yaşamın sürdürüldüğü coğrafyada siyasi ve sosyal sorunlar yaşanmasına yol açmaktadır.

Nesiller geçtikçe, yerleşilen coğrafyada kalıcı bir hayat kurulduktan ve yeni vatan ve toplumla ilişkiler de kalıcı hal aldıktan sonra, tanımlar ve

³ Van Hear, *New Diasporas*, s. 6.

İlişkiler farklı boyutlara ulaşarak daha da karmaşık bir hal almaktadır. Muhaceretten diyasporaya geçiş olarak da nitelendirilebilecek bu süreçte, diyaspora olarak kabul edilen grubun kendi içinde değerleri ve yaşayış şekli belirginleşmekte; fakat aynı zamanda anavatanla ve orada yaşayan soydaşlarla ilişkiler de yeniden tanımlanmaya ve yeni vatan ile anavatan arasında ilişki/bağlantı kurulmaya, kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik bağlar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede, diyaspora üyelerinin kendi içlerinde devletler arası şebekeler kurarak lobi faaliyetlerinde bulduklarına, hem yeni hem de eski vatanlarında, bu ülkelerin mevcut iç ve dış politikalarından farklı, bağımsız politikalar oluşturarak farklı çıkarlar geliştirdiklerine şahit olmaktadır.

Bu nedenlerle genel olarak diyaspora şeklinde nitelenen halkların iç yapılarında farklılıklar olduğunu ve diyasporanın çeşitleri olduğunu kabul ederek değerlendirme yapma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Artık klasik olarak göç ettirilen, zorunlu iskâna tabi tutulan kurban halkların dışında mesleki, ticari, dini, kültürel ve çevresel nedenlerle oluşan yeni diyaspora topluluklarından bahsedilmektedir. Bu yeni gruplar geleneksel diyaspora grupları ile benzer birtakım ortak özelliklere sahip olmakla birlikte, tarihsel geçmiş, tecrübe ve motivasyon açısından farklı özellikler göstermekte, özellikle yaşam tarzları ve tercihleriyle farklılaşmaktadır.

Yine günümüzde diyaspora açısından önem kazanan diğer bir nokta da anavatan ve bu topraklarda yaşamaya devam eden kan bağıyla bağlı halklarla/milletlerle ilişkilerin yapısıdır. Siyasi boyut olarak algılayabileceğimiz bu ilişkilerin şekli diyasporanın da karakterini doğrudan etkilemektedir. Anavatanın diyaspora üzerindeki olumlu ya da olumsuz yanları kadar, diyasporanın da anavatan üzerindeki benzer etkileri göz önüne alınmak zorundadır.

Farklı dönemlerde benzer nedenlerle anavatanlarını terk ederek, daha sonra ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalacak olan Osmanlı topraklarına yerleşmek zorunda kalan ve zamanla muhacirlikten diyaspora mensubu olmaya doğru ilerleyen Kafkasya göçmenlerinin durumları, yukarıda verilmeye çalışılan kısa kavramsal çerçeveye uygun düşmektedir.

Kafkasya ve Türkiye’de Kafkas Diasporası

Dünya politikasındaki yeri/rolü gittikçe belirginleşen Kafkasya, güncel analizlerde genel olarak ikiye ayrılarak sanki iki ayrı bölgeymiş gibi değerlendirilmektedir. Karadeniz kıyısından Hazar’a doğru doğu-batı istikametinde uzanarak büyük Kafkas coğrafyasını ikiye bölen Kafkas Sıradağlarının güneyinde kalan bölge Güney Kafkasya (ya da Rus bakış

açısıyla Transkafkasya) olarak nitelendirilirken, dağların kuzeyinde kalan bölge Kuzey Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Coğrafi olarak basitçe bu şekilde ayrıştırılan bölge, günümüzde siyasi olarak dört ayrı ülke arasında paylaşılmaktadır. Sıradağların güneyinde kalan üç bağımsız ülke toprakları (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) Güney Kafkasya’yı oluştururken, Kuzey Kafkasya Rusya Federasyonu sınırları içerisindeki yedi özerk (otonom) cumhuriyetten teşekkül etmektedir.⁴

Bölgenin etnik bölünmesini açıklamak ve tanımlamasını yapmak ise bu kadar kolay değildir. Bugün Gürcistan toprakları içerisinde, yani Güney Kafkasya’da, yer alan Abhaz ve Osetler ile Azerbaycan’da yaşayan Lezgiler Kuzey Kafkasyalı halklar olarak nitelenirken, her bir cumhuriyet ya da bölge içerisinde, diğer etnik gruplara mensup çok sayıda halk bulunmaktadır. Bu karmaşa, bölgede yaşanan ve yaşanması muhtemel tüm temel sorunların kaynağı olarak öne çıkmaktadır.⁵

Kafkasya stratejik ve jeopolitik konumu ve önemi nedeniyle tarih boyunca işgal ve saldırılarla karşı karşıya kalmış, bu çerçevede bölge halkları da bu girişimlere karşı yürüttükleri mücadeleler neticesinde topluca vatanlarını terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu tarihi sürecin sonucunda ister bağımsız Güney Kafkasya devletleri, ister özerk Rusya Federasyonu cumhuriyetleri olsun, bölgede yer alan siyasi yapıların tamamı ciddi diaspora nüfusuna sahiptirler. Dünyanın dört bir tarafına dağılan bu diaspora, ekonomik ve siyasi olarak genelde, bölgedeki mevcut siyasi yapılanmalardan daha etkin ve zengindir. Bu nedenle, günümüz dünya siyasetinde bölgeyi ve bölge ülkelerini, onların çevreleriyle ilişkilerini incelerken, diaspora gruplarının ve örgütlerinin siyasi tercihlerini, etkinliklerini ve anavatanlarıyla ilişkilerini de göz önüne almak gerekmektedir.

Türkiye, bu coğrafya ile tarihi yakınlığı, etnik-dini bağları ve ekonomik ilişkileri çerçevesinde, bölgeyle doğrudan bağlantılı bir ülke olarak ayrıcalıklı bir yeri hak etmektedir. Tarih boyunca bu coğrafyada yaşayan halkların tamamından göç alan Türkiye, günümüzde Kafkas diasporasının yaşadığı, etkin faaliyet içinde olduğu ve her şeyin ötesinde

⁴ Kuzey Kafkasya içerisinde, batıdan doğuya doğru bakıldığında idari olarak her biri özerk cumhuriyetler olan şu yapıları barındırmaktadır: Adige(y), Karaçay-Çerkes, Kabartay (Kabardin)-Balkar, Kuzey Osetya-Alanya, İnguş, Çeçenistan ve Dağıstan.

⁵ Bu yazının amacı bu yapı ve çatışma/çekişmeler olmadığı için bu konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır. Kuzey Kafkasya’nın çatışmaya yatkın yapısı, bölgede meydana gelen çatışmalar, sebepleri ve diğer gelişmelerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Surey, Curzon, 2001; Anna Matveeva, *The North Caucasus: Russia’s Fragile Borderland*, Londra, Royal Institute of International Affairs, 1999; Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, Ötüken, 2002.

diyasporanın kendi özel kimliğini oluşturduğu merkez olarak dikkat çekmektedir.⁶

Türkiye’de yaşamını devam ettiren Kafkas diasporasının sayısı ile ilgili olarak net bir bilgi vermek olanaklı değildir.⁷ Sadece farklı ve güvenilir olmayan rakamlardan bahsedilebilir. Bu farklılığın ardında yatan nedenler arasında, Türkiye’de bu grupların sayılarını saptayacak bir mekanizmanın olmaması, Kafkasya kökenli bireylerin büyük çoğunluğunun Türkiye ile uyum sağlayarak hayatlarını sürdürmeleri nedeniyle kimlik tanımlamalarını değiştirmiş olmaları, Cumhuriyet’in ilk yıllarında ülkede hakim olan siyasi atmosfer nedeniyle bu halkların çekinceli davranışları ile bu halklar arasında ve kendi içlerinde etkin ve bütünsel örgütlenmelerin olmaması gibi sebepler sayılabilir. Kesin bir sayı veremsek de Türkiye’de yaşamlarını sürdüren ve “Kafkas Diasporası” olarak niteleyebileceğimiz geniş grupların bulunduğunu biliyoruz. Bu nedenle, Türkiye’de yaşamlarını sürdüren Kafkas kökenli diasporanın kimlerden oluştuğu ve ülkenin siyasi karar verme sürecinde ne kadar etkili oldukları esas cevaplanması gereken sorulardır.⁸

Bu gruplar içerisinde en az etkili ve yetersiz örgütlü olanlarının Gürcüler olduğunu söyleyebiliriz.⁹ Osmanlı Devleti 1461’de Trabzon İmparatorluğu’nu ortadan kaldırdıktan sonra Kafkasya’ya doğru yayılmasını devam ettirmiş ve 16. yüzyılın sonlarında üzerinde Gürcülerin de yaşadığı toprakların bir kısmını ele geçirmiştir. Bu topraklarda yaşayan nüfus zamanla Müslümanlaşmıştır. Bunun dışında kalan Gürcü nüfusun bugünkü Türkiye topraklarına göç etmeye başlamaları ise Osmanlı-Rus savaşları dönemine denk gelmektedir. Türkiye’ye 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ile göç etmeye başlayan

⁶ Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’ye yönelik göçler ve Türkiye’deki diaspora ile ilgili kapsamlı bir çalışma olarak bkz., Lowell Bezanis, “Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey”, *Central Asian Survey*, Cilt 13, No 1, 1994, s. 59-180.

⁷ Türkiye’de 5 yılda bir yapılan nüfus sayımlarında, azınlık ya da etnik kökenle ilgili değerlendirmelere kaynaklık edilebilecek veri olarak din sorusu en son 1965’de, anadil sorusu ise 1985’de sorulmuştur. Takip eden sayımlarda bu tür sorular yer almadığı için elimizde veri olarak kabul edilebilecek resmi bir rakam bulunmamaktadır. 1965 sayımlarında anadil ve ikinci dil sorusuna Abhazca ve Çerkesce cevabı verenlerin toplam sayısı 119.359 (% 4), Gürcüce diyenlerin 79.234’tür (% 2,5). Doğrudan bir orantı kurarsak günümüzdeki sayıların Abhaz ve Çerkesler için 3 milyon, Gürcüler için 2 milyon civarında olduğu söylenebilir. Azeriler için ise herhangi bir rakam vermek olanaklı gözükmemektedir. Konuyla ilgili kapsamlı bilgi için bkz., Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, 2. Baskı, İstanbul, Çivi Yazıları, 2000.

⁸ Bu soruların yanı sıra, yukarıda verilen kavramsal çerçeveye uygun bir biçimde hangi grubun diaspora olarak nitelendirilebileceği de önem arz etmektedir. İleride de üzerinde durulacağı gibi özellikle Türkiye’de yaşayan Gürcü ve Azeri nüfusun diaspora olarak nitelendirilmesinde dikkatli davranılması gerekmektedir.

⁹ Gürcüler ve toplumsal yapıları, Türkiye’deki durumları, dernekleri ve faaliyetleri ile ilgili olarak <http://www.chveneburi.net> ve <http://www.lamazi.com> gibi web sitelerinden etraflı bilgi edinilebilir.

Gürcülerin, asıl göçü 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında. Türk-Sovyet sınırının çizildiği Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise sınırın Türkiye tarafında kalan Müslüman Gürcüler daha sonra Artvin adını alacak olan Çoruh vilayeti sınırları içerisinde kalmışlardır.¹⁰ Günümüzde sayılarının yaklaşık olarak 2,5-3 milyon civarında olduğu ileri sürülen ve kendilerini *Çveneburi*¹¹ olarak niteleyen Gürcü kökenli Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları, metropoller dışında ağırlıklı olarak Karadeniz (özellikle Artvin Merkez, Arhavi, Şavşat) ve Marmara (Bursa, İzmit, Adapazarı ve Düzce) bölgelerinde yerleşik durumdadırlar. Türkiye'de yaşamını sürdüren ve neredeyse tamamı Müslüman olan Gürcü nüfusun arasında sayıları yaklaşık olarak bin civarında olan Katolik Hıristiyan¹² ve Musevi¹³ bir azınlık da bulunmaktadır. Bu gruplar kurdukları vakıf ve dernekler vasıtasıyla ağırlıklı olarak kültürel alanda faaliyetlerini sürdürmektedirler.¹⁴

¹⁰ Sınırın öte tarafında kalan Müslüman Gürcüler Acara bölgesinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Günümüzde, hem Türkiye'de yaşayan Gürcüler arasında hem de Gürcistan'ın kendi içinde bir takım gruplarca yürütülen, bu bölgede ('Acara' ve 'Acaristan') yaşayan Gürcülerin farklı bir 'millet' ('Acar') olup olmadığı tartışması ilgi çekicidir. Örneğin, *İznik Batum ve Havalisi Kültür Derneği*'nce yayınlanan bir kitapçığın önsözünde yer alan şu cümleler dikkat çekicidir: "Sovyet politikası, Acar kimliğinin Gürcü kimliğinin bir alt parçası olduğunu ileri sürmüştür. Türkiye'de yaşayan bir kısım yarı aydın Acar [da], Moskova'nın propaganda rüzgarına kapılarak Acar kimliğini bırakarak, Gürcü kimliğini doğal bir şekilde kabul etmiştir. ...Acaristan'ın geleceği yarı aydın değil, aydın Acarların ellerinde yükselecektir." *Acaristan Özerk Cumhuriyeti*, İznik, tarihsiz, s. V. Konuyla ilgili karşı görüş için bkz., Fahrettin Çiloğlu, "Gürcü" demek bu kadar zor mu?", *Radikal İki: Pazar Gazetesi*, Sayı 403, 27 Haziran 2004, s. 9.

¹¹ 'Bizimki, bize ait, bizden' anlamına gelen kelime Müslümanlığı seçen ve Osmanlı topraklarına yerleşen Gürcü topluluğunun kendisini Müslüman olmayan gruptan ayırmak için tercih ettiği bir isim olarak kabul edilmektedir. Bugün Türkiye'deki Gürcü topluluğunun en etkin yayın organı olarak faaliyet gösteren ve Hayri Hayrioğlu (Vakhtang Malakmadze) tarafından kurulan derginin adı da *Çveneburi*'dir. Diğer bir Gürcü dergisi olarak *Mamuli*'ye de bakılabilir. Sercan Tezcanoğlu, 'Baba 1980'de Öldürüldü Çveneburi'yi Oğul Üstlendi', <http://www.chveneburi.net/GeoWeb>.

¹² Rus işgaliyle Müslüman Gürcülerle birlikte anavatanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına gelen Katolik Gürcülerin 6-7 Eylül olaylarına kadar 10 bin civarında olduğu tahmin edilen sayısının, Avustralya, ABD, Kanada ve Fransa'ya yönelen yeni göçlerle, bugün için, 200'den az olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde Şişli Bomonti'de bir Gürcü Katolik Kilisesi ve Katolik Gürcü Vakfı bulunmaktadır. Ayınlar kilisenin başındaki Gürcü papazın ölümüne dek Gürcüce yapılmıştır. Bu tarihten itibaren artık Latince yapılmaktadır. Bkz., Metin Sever, *Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, Doğan Yayınları, 1999, s. 133-153.

¹³ 1920-21'de Türkiye'ye gelen 2 bin kadar Musevi Gürcü farklı bir cemaat oluşturarak Beyoğlu'ndaki Hadeş Sinagogu'nda Gürcüce ibadet etmişlerdir. Cemaat mensuplarının çoğunluğu daha sonra Arjantin, İngiltere, ABD ve İsrail gibi ülkelere göç etmişlerdir. Sever, *Kafdağı'nın Bu Yüzü*, s. 147.

¹⁴ Bugün Türkiye'de aralarında Bursa İnegöl Kafkas Folklor ve Kültür Derneği, Batum ve Havalisi Kültür Yardımlaşma Derneği, İstanbul'da Borçka-Murgul Yöresi Kültür ve Dayanışma Derneği, Batum Havalisi Yardımlaşma ve Kültür Dayanışma Derneği, Macahel Eğitim-Kültür ve Dayanışma Derneği, İzmit'te Batumlular Kafkas Kültür Derneği, Artvin-Batum Kültür Dayanışma Derneği, Ankara'da Eduard Şevardnadze Türkiye-Gürcistan Dostluk ve Dayanışma Vakfı gibi 10'un üzerinde

Türkiye'deki Ermeniler, yaklaşık olarak 1,5 milyonluk nüfusuyla dünyanın en etkili diasporalarından bir tanesi olarak kabul edilen Ermeni diasporası içinde 70.000 civarındaki sayısı ile en küçük diaspora grubunu oluşturmaktadır.¹⁵ Fakat başta ABD, Fransa, Kanada, Lübnan, Avustralya, İran ve İngiltere gibi ülkeler olmak üzere tüm dünyaya yayılmış olan Ermeni diasporasının ağırlıklı olarak Anadolu'dan göç etmiş nüfus tarafından oluşturulduğu da unutulmamalıdır. Bu topluluklar diaspora örgütleri adı verilen yapılanmalar aracılığıyla eğitim, sağlık, din hizmetleri ve politika gibi alanlarda faaliyetlerde bulunmakta ve hatta bir kısmı kendilerini parti olarak dahi nitelendirmektedir.¹⁶ Öte yandan, dünyadaki Ermeni diasporasının Türkiye'de yaşayan kısmının halkın en zayıf ve etkisiz zinciri olarak nitelendirdiğini de vurgulamalıyız.¹⁷

Lozan Antlaşmasıyla resmen azınlık olarak kabul edilen Türkiye Ermenileri, doğrudan ve genel seçimlerle lider belirleme mekanizmalarına sahiptir.¹⁸ İstanbul Patriği, cemaatin hem manevi hem de toplumsal lideridir ve yasa gereği Türkiye'deki Ermenilerin büyük çoğunluğunu oluşturan Apostolik Kilisesi'ne mensup, Türkiyeli Ermeni vatandaşların katıldığı bir genel seçimle, din görevlileri arasından belirlenir. Cemaatin dini lideri olan Başpiskopos, Türkiye Ermeni cemaati adına konuşmaya yetkilidir. Çoğu İstanbul'da 33 kiliseye ve 20 okula sahip olan Ermenilerin ayrıca hastane ve bakımevi gibi hayır kurumları da bulunmakta,¹⁹ çeşitli dergi ve gazetelerle yayın faaliyeti yürütmektedirler.²⁰

---

dernek ve vakfın yanında, Türkiye'nin çeşitli yörelerinde Gürcülerce kurulmuş köy dernekleri bulunmaktadır.

¹⁵ 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında anadil sorusuna, anadili ve ikinci dili Ermenice şeklinde cevap verenlerin toplam sayısı 64.745'dir (toplam nüfusun %4,97'si). 1965'de ise bu rakam 55.354'tür (%1,76). Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, s. 91-95. Bugün nüfusu 70 milyona yaklaşan Türkiye'de 70.000 civarında (%1) Ermeni kökenli vatandaşın yaşadığı tahmin edilmektedir.

¹⁶ Temel olarak siyasi faaliyetlerini 'Ermeni soykırımı' söylemi üzerine kuran bu gruplar bu çalışmanın konusunu oluşturmadığı için bu yazıda değerlendirilmeyecektir Ermeni diasporası ile ilgili olarak bkz., Kamer Kasım ve Sedat Laçiner (der.), *The Armenian Diaspora in France, The United Kingdom, Germany and Australia*, Ankara, TEIMK, 2003.

¹⁷ Samim Akgönül, "The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism", Kasım/Laçiner (der.), *The Armenian Diaspora in France*, s. 14.

¹⁸ Türkiye'de yaşayan Ermenilerle ilgili azınlık hakları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu aşamasında, Lozan Antlaşmasında düzenlenmiştir. Antlaşmanın 37-45 maddeleri bu konularla ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Kaya, "Ermeni Sorunu'nun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası", Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer E. Lütüm (Haz.), *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 86-88.

¹⁹ Cemaatin bu günkü lideri, 84. Patrik II. Mesrob'dur (Mutafyan). Ek bilgi için bkz., Yahya Koçoğlu, *Azınlık Gençleri Anlatıyor*, İstanbul, Metis Yayınları, 2001, s. 122-123; Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı: Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, İstanbul, İletişim, 2001, s. 150-151.

²⁰ Bu yayınlar arasında *Agos* ve *Marmara* en bilinenlerdir.

Azeri diasporası olarak nitelendirilebilecek olan grup ise, Türkiye’de yaşayan Kafkasya kökenli vatandaşlar içerisinde, Kuzey Kafkasyalılarla birlikte en etkili olan grubu teşkil etmektedir. Sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte Azeri nüfusun ağırlıklı olarak Türkiye’ye yerleşmeye başladığı dönem 1917 sonrasıdır. 1918-25 arası dönemde Ermenistan’dan gelerek doğudaki vilayetlere yerleştirilen Azeri nüfusun yanı sıra, Sovyet döneminde de bir kısım Azeri’nin Türkiye geldikleri bilinmektedir. Siyasi olarak faal Azeri liderlerinin ve elitlerinin Türkiye’ye geliş tarihi ise 1920 başlarıdır. Son olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği’ndeki faaliyetlerinden dolayı göç etmek zorunda kalan ve Türkiye’ye yerleşen 5.000 civarındaki Azeri “lejyonere” de değinilmelidir.²¹ Çeşitli dönemlerde göç ederek Türkiye’ye yerleşmek zorunda kalan bu nüfusun dışında, Gürcüler gibi, Türkiye’nin bölgeyle sınırı olan Kars, Iğdır ve Ardahan civarında yaşayan, önceleri Osmanlı ve daha sonra da doğal olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Azeri kökenlilerin, Azeri diasporası olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği de dikkatlice sorgulanmalıdır.²²

Sayılarının 7 milyon civarında olduğu söylenen Kuzey Kafkasyalılar ya da Türkiye’de yaygın olarak bilinen adlarıyla Çerkesler, günümüzde Türkiye’de faaliyette bulunan en etkin Kafkas diasporası olarak kabul edilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 1914’e kadar Kuzey Kafkasya’daki anavatanlarından zorunlu olarak göç ettirilerek Osmanlı topraklarına yerleştirilen Kuzey Kafkasyalıların toplam sayısı 1.5-2 milyon civarındadır. Bu grup başta Rumeli, Marmara bölgesi, batı ve kuzey Anadolu ile bir takım Arap vilayetlerine (Ürdün, Suriye ve Irak) olmak üzere, Osmanlı coğrafyasına dağınık bir biçimde yerleştirilmiştir.²³

²¹ İkinci Dünya Savaşı sırasında, 1941 sonu ve 1942 başlarında, Almanlar Sovyetlere karşı savaşta kullanılmak üzere ele geçirilen savaş esirlerinin yanı sıra 1. Dünya Savaşı sonrası Bolşevik/Sovyet rejimine karşı mücadele yürüten rejim karşıtlarının da yer aldığı, *lejyon* adı verilen askeri birlikler oluşturmaya başladılar. Etnik tabanlı olarak organize edilen bu birliklerin en bilinenleri Türkistan, Ermeni, Gürcü ve Müslüman lejyonlarıdır. Müslüman lejyonu daha sonra Azeri ve Kuzey Kafkas lejyonları olarak ikiye ayrılmış ve bu birlikler Sovyetlerle savaşmak üzere Alman birlikleriyle birlikte kendi bölgelerine yollanmışlardır. Bu birliklerde yer alan askerlere de *lejyoner* adı verilmektedir. Konuyla ilgili bkz., Mitat Çelikpala, *Search for a Common North Caucasian Identity: The Mountaineers’ Attempts for Survival and Unity in Response to the Russian Rule*, basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2002, s. 166-173; İskenderoğlu, “İkinci Dünya Savaşında Kafkasya Gönüllüleri”, *Kafkasya (Der Kaukasus)*, No 13, Ağustos 1952, s. 25-26.

²² Azeri nüfusun yoğunlaştığı Kars ve civarı, 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı toprağıdır. Kars 1828, 1855 ve 1877’de Ruslar tarafından kuşatılmış, Ardahan ve Batum’la birlikte 1878’de Rusya’nın eline geçmiştir. Brest-Litovsk anlaşmasıyla Mart 1918’den itibaren tekrar resmen Türk toprağı olarak tescil edilmiştir. Bu topraklar Sovyet idaresi görmemişlerdir.

²³ Bu gruplar arasında yer alan Vubih ve Şapsığlar neredeyse bütün bir toplum olarak anavatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Göç ettirilerek Osmanlı coğrafyasına yerleştirilen Çerkeslerle ilgili olarak bkz., Kemal Karpat, “Population Movements in the

Azerilere paralel bir biçimde ikinci göç dalgası 1918'de kurulan Kuzey Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti'nin Bolşeviklerce yıkılmasını takip eden dönemdir. Bu dönemde Kuzey Kafkasya entelektüellerinin/elitlerinin/siyasi liderlerinin Türkiye'ye geçerek yoğun bir siyasi faaliyet yürüttüklerini görmekteyiz.²⁴ Son olarak da İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaklaşık 600 civarında Kuzey Kafkasyalı lejyoner Türkiye'ye yerleşmiştir.²⁵

Türkiye'deki Kafkas diasporasının en aktif ve etkin unsuru olan Kuzey Kafkasyalılar, köylerde faaliyet gösteren çok sayıdaki küçük dernekten federasyon olarak adlandırılan üst örgütlenmelere varan çeşitli dernek ve vakfa sahiptir.²⁶ Kuzey Kafkasyalılar, diğer diaspora örgütlenmelerinden farklı olarak, sadece kültürel ve sosyal faaliyetlerle değil, Kuzey Kafkasya'da meydana gelen her türlü gelişmeyle de yakından ilgilenmekte, birer baskı grubu olarak Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde etkili olmaya çalışmaktadırlar.²⁷

Kafkas Diasporasının Türkiye Örgütlenmesi: Kısa Tarihçe

Türkiye'de 'Kafkas Diasporası' olarak nitelenen gruplar, Cumhuriyet dönemi boyunca Türk siyasal hayatına hakim olan kısıtlamaların tamamına tabi olmuşlardır. Milli Mücadele ve takip eden dönem

---

Ottoman State in the Nineteenth Century", *Ottoman Populations 1830-1914*, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1985, s. 55-77 ve "The Status of Muslims Under European Rule: The Eviction and the Settlement of Çerkes", *Journal of Muslim Minority Affairs*, No.1, 1980, s. 7-27; Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey, The Darwin Press, 1995, s. 23-58; Nihat Berzeg, *Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle*, Ankara, 1996; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK, 1997; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, KTÜ Yayını, 1996; *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara, Kafkas Derneği, 2001.

²⁴ Kuzey Kafkasyalıların kimlik ve birlik mücadelesi için bkz., Çelikpala, *Search for a Common North Caucasian Identity*; ayrıca, Türkiye'ye yerleşen Kuzey Kafkasyalı bir lejyonerle ilgili orijinal bir kaynak/hatıra için bkz., Musa Ramazan, *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2001.

²⁵ Bu dönemdeki faaliyetler ve gelişmeler ile ilgili olarak bkz. Mitat Çelikpala, "The North Caucasian Emigrés Between the Two World Wars", *International Journal of Turkish Studies*, Cilt 9, Nos.1/2, 2003, s. 287-314; Ayrıca bkz. Lowell Bezanis, *Lazarus (Lazare) of Levant: A Study of North Caucasian Organizing and Publishing Outside the USSR*, basılmamış değerlendirme, 1990.

²⁶ İstanbul'da bulunan *Kafkas Vakfı, Birleşik Kafkasya Derneği, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, Alan Vakfı*, Ankara'da *Kafkas Derneği ve Birleşik Kafkasya Konseyi* gibi çok bilinen dernek ve vakıfların yanı sıra, *Demokratik Çerkes Platformu* gibi bağımsız girişimlerden de bahsedilebilir. Konuyla ilgili olarak bkz. Alexandre Toumarkine "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik", Stefanos Yerasimos (der.), *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim, 2001, s. 425-450; ve Erol Taymaz, "Kuzey Kafkasya Dernekleri", Yerasimos, *Türkiye'de Sivil Toplum*, s. 451-460.

²⁷ Özellikle Kafkas Vakfı'nın web sitesi, güncel olarak bölgede meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin durumu ve dünyadaki gelişmelerin Kafkas diasporası tarafından ne kadar dikkatle takip edildiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Bakınız <http://www.kafkas.org.tr>.

içerisinde ilk olarak Bolşevik ve daha sonra Sovyet yönetimleri ile kurulmak zorunda olan ilişkiler nedeniyle, bu idarelere muhalefet eden tüm Sovyet karşıtı topluluklarla birlikte, Kafkas göçmenlerine de siyasi faaliyette bulunma fırsatı tanınmamıştır. En başından itibaren genelde muhaceretteki Kafkasyalıların ve özelde Kuzey Kafkasyalıların devlete bağlılıkları bilinmekle birlikte, yine de faaliyetlerinin ve örgütlenmelerinin önüne geçilmiştir. 1924-25 döneminde kısa bir süreliğine faaliyette bulunabilme imkanı elde eden ve Azerilerle Kuzey Kafkasyalıların birlikte kurdukları, bir grup Gürcü lider tarafından da desteklenen *Kafkas Kurtuluş Komitesi* ya da *Kafkasya İstiklâl Komitesi* adlı yapı dışında herhangi bir örgütlenme ya da açık faaliyet bulunmamaktadır. Komitenin liderleri de, takip eden dönemde, aralarında herhangi bir ayırım yapılmadan, kısa süre içerisinde ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmışlardır.²⁸

Cumhuriyetin ilk döneminde, Kemalist milliyetçiliğin öngördüğü ‘yeni bir millet inşası’ projesi yürürlüğe konmuş, İmparatorluğun mirasının reddedilmesi çerçevesinde Turancılık (pan-türkizm) da reddedilerek ‘dış Türkler’ ve Kafkasya’ya yönelik ilginin de önüne geçilmiştir.²⁹ Türkiye’deki bu gelişmeler neticesinde ülke dışına çıkmak zorunda kalan Kafkasya muhacirleri ve onların örgütlenmeleri faaliyetlerine/mücadelelerine, diğer Sovyet ‘mahkumu’ göçmenlerle birlikte, Avrupa’da, ilk önce Paris, sonra Prag ve Varşova’da, İkinci Dünya Savaşı sırasında ise Berlin’de devam etmişlerdir.³⁰

Bu dönemde Kafkas göçmenleri, Ermeniler hariç olmak üzere, genelde birlikte Sovyet karşıtı, bağımsızlık yanlısı bir hareket yürüterek, Kafkasya Konfederasyonu adı altında ortak bir devlet ideali için mücadele etmekteydiler. Bu hareket doğal olarak Türk dış politikası üzerinde de etkili olmaya çalışmıştır. Fakat, doğal müttefik olarak kabul edilen Türkiye ile ilişki kurma üzerinde ısrarla durulmasına rağmen, Rusya karşısındaki hassas durumu ve konumu anlayışla karşılanarak, daha iyi şartlar beklentisiyle, Türkiye ile ters düşülmek istenmemiştir. Bu durum, Türkiye’den toprak talepleri olan ve savaşı büyük bir fırsat olarak gören Ermenileri bu hareketin dışında tutan temel sebeptir. Öte yandan,

²⁸ Bu çerçevede örnek olarak Ali Han Kantemir, Vassan Girey Cabagi, Ayaz İshaki ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler sayılabilir. Konuyla ilgili bkz. Çelikpala, “The North Caucasian Emigrés”, s. 294-297.

²⁹ Mustafa Aydın, “Turkey and Central Asia: Challenges of Change”, *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996, s.160.

³⁰ Avrupa’da yürütülen faaliyetler ve örgütlenmelerle ilgili olarak son not 25’de belirtilen kaynakların yanı sıra bkz., Etienne Copeaux, “Prometeci Hareket”, Semih Vaner (der.), *Unutulan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdili Alanı*, İstanbul, Metis, 1997, s. 17-52; Patrik von zur Muhlen, *Camalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara, Mavi Yayınlar, 1984.

özellikle Türkiye’de yaşamlarını sürdüren Kafkasyalılar açısından genel bir değerlendirme yapıldığında, 1923-50 dönemi bir sessizlik dönemidir.

Bu dönem içerisinde Türkiye’de, göreceli olarak, en fazla hoşgörüyü mazhar olan grup Azerilerdir. Türkiye’deki tüm Azeri faaliyet ve yayınlarını kontrol altında tutan yapılanma sürgündeki Azeri hükümetini temsilen 1924’de İstanbul’da kurulan ve daha sonra Ankara’ya taşınan, *Azerbaycan Milli Merkezi*’dir.³¹ Bunun dışında, Azerbaycan’ın Sovyetlerce işgali öncesinde Azerilerin en önemli siyasi hareketi olan *Musavat Partisi* merkezini Nisan 1920’de Türkiye’ye taşımıştır. Azerilerin görünürdeki resmi örgütü ise 1949’da kurulan *Azerbaycan Kültür Derneği*’dir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin hem hükümeti hem de milliyetçi partisi çalışmalarını bu şekilde farklı kimlikler altında da olsa fiili olarak muhacerette sürdürmüşlerdir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin kapıldığı demokrasi rüzgarı ile eşzamanlı olarak gündeme gelen Sovyet tehdidi, Türkiye’den toprak talepleri ve göçmenlerin önde gelen isimlerinin Avrupa’dan Türkiye’ye gelmeleri, Kafkas göçmenlerinin örgütlenebilmesi ve birbirleriyle ilişki içerisinde toplumsal kimliklerini ifade ederek şekillendirebilmesi açısından, dönüm noktası teşkil eder. Kurulan ilk dernek 1946 tarihli *Dosteli Yardımlaşma Derneği*’dir. Ardından 1953’de *Kafkas Kültür Derneği* kurulmuştur. Bünyesinde Kuzey Kafkasyalı ve Azerilerin birlikte yer aldığı derneğin, 1954’de kurulan *Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu*³² şemsiyesi altında başlayan faaliyeti, takip eden birkaç yıl içinde grupların ayrışmaya başlamalarıyla birlikte Ankara ve İstanbul’da ‘Kültür Dernekleri’ adı altında kurulan kimi örgütlenmelerin meydana çıkmasıyla çeşitlenmiştir. Bu dernekler günümüzün aktif diaspora örgütlenmelerinin nüvesi olarak kabul edilmelidir.

Ekonomik olarak kısıtlı imkanlara sahip olan bu ilk örgütlenmelerin, siyasi olarak da etkisiz olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Herhangi bir lobi faaliyetinde bulunmayan bu grupların siyasi bir talepleri de yoktu; sadece varlıklarını sürdürmeyi, kendi göçmen gruplarını bir araya getirmeyi, yardımlaşmayı ve kültürel faaliyetler aracılığıyla kimliklerini korumayı amaçlamaktaydılar. Öte yandan belirtilen dönem içerisinde bu derneklerin ve üyelerinin, en azından

³¹ *Azerbaycan Milli Merkezi* de yukarıda değinilen *Kafkasya İstiklal Komitesi*’ne bağlı olarak 1926’da Paris’e taşınmakla birlikte, Ankara’da da dolaylı olarak varlığını sürdürmekteydi. Azerilerin Türkiye’deki faaliyetleri için bkz., Sebahattin Köklü, *Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No 49, 2000.

³² 1954’te kurulan ve 1979’a kadar varlığını en azından kağıt üzerinde devam ettiren federasyon içerisinde Kuzey Kafkasya, Kırım, İdil-Ural, Azerbaycan, Türkistan, Kerkük, Kıbrıs, Bulgar ve Bayır-Bucak (Suriye) ‘Türkleri’nin dernekleri yer almaktaydı.

başlangıçta, özellikle Türk milliyetçileri ve askeri kesimlerle ittifak içerisinde olduklarını ve Türk siyasal hayatı ile dış politikasını takip etmekle birlikte yorumlamadıklarını da vurgulamalıyız.

1970’li yıllar boyunca Türk siyasal hayatına hakim olan ideolojik parçalanmışlık havasının bu dernekleri de etkilediği ve iç çekişmeler ile birlikte derneklerin de ‘siyasallaştıkları’ söylenilebilir. Sovyet sistemini onaylayan ve destekleyen değerlendirmelerin yanı sıra, bu dönem özellikle Kuzey Kafkasyalı gruplar arasında ‘anavatana geri dönüş’ olarak nitelenen akımların etkili olduğu dönemdir. 1980 askeri müdahalesini takip eden süreçte ise Azerilerin dernekleri ve yayınları dışında kalan tüm dernekler kapatılmış ve yayın faaliyetleri kesintiye uğramıştır. 1980’li yılların ortalarına kadar devam eden bu dönemi, Kafkasya göçmeni olmaktan Kafkas diasporası olmaya doğru seyreden, siyasi açıdan daha aktif bir dönem izlemiştir.

SSCB Sonrasında Türkiye-Kafkas Diasporası

Türkiye, 1989 sonrası dönemde Sovyetlerin genelinde ve Kafkasya özelinde meydana gelen gelişmelere paralel olarak, Moskova merkezli olarak şekillendirilen ve yürütülen dış politikasını gözden geçirmek durumunda kaldı. Bu tarihe kadar Kafkasya ya da Orta Asya’daki gelişmeleri Sovyetler Birliği içerisinde bir gelişme olarak kabul ederek yüzünü Moskova’ya dönen Türkiye, bu tarihten sonra, kendi isteğinden bağımsız biçimde bölgesel bir güç olarak tanımlanarak, yeni ortaya çıkan siyasi yapılarla ilişki kurmak ve politika geliştirmek gereği ile karşı karşıya kaldı. Bu bağlamda Moskova merkezli politika tamamen terk edilerek yeni kurulan devletlerle ilişkiye geçme politikası benimsendi.³³

Bu gelişmeler çerçevesinde bir anda, Türkiye’de iç ve dış siyaseti belirleyen siyasa yapıcı kesimde, Kafkasya ile ilgili ciddi bir bilgi eksikliğinin olduğu da ortaya çıktı.³⁴ Bilgi eksikliğinin giderilerek ayağı yere basan etkin

³³ Mustafa Aydın, “Between Euphoria and *Realpolitik*: Turkish Policy toward Central Asia and the Caucasus”, Tareq Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey’s Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003, s. 141. Türkiye-Rusya ve Türkiye-Kafkasya ilişkileriyle ilgili olarak bkz., Duygu Bazoğlu Sezer, “Turkish-Russian Relations: From Adversity to ‘Virtual Rapprochement’”, Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (der.), *Turkey’s New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 2000, s. 92-115; Paul Henze, “Turkey and the Caucasus: Relations with the New Republics”, Michael S. Radu (der.), *Dangerous Neighborhood: Contemporary Issues in Turkey’s Foreign Relations*, New Brunswick, Transaction, 2003, s. 77-90; Gareth Winrow, “Turkish Policy toward Central Asia and the Transcaucasus”, Makovsky/Sayarı (der.), *Turkey’s New World*, s. 116-130; Oktay F. Tannısever, “Turkey and the Russian Federation: Towards a Mutual Understanding”, Ismael/Aydın (der.), *Turkey’s Foreign Policy*, s. 121-138.

³⁴ Bunun en güzel örneği, Çeçen Savaşı başladığında Türk kamuoyu ve siyasetçilerinin Çeçenlerin Türk olduğunu sanmaları ve bu çerçevede politikalar geliştirmeye çalışmalarıdır. Bu dönemde

bir politika oluşturulabilmesi için duyulan kaynak ihtiyacı o tarihe kadar varlıkları daha çok kültürel ve sosyal alanlarda devam eden diaspora örgütlenmelerinin önem ve rolünü öne çıkarttı. Bu halklar ve örgütlenmeleri, kendi anavatanlarıyla kurulu ya da kurulabilecek bağları ve bilgi birikimleriyle bir anda önemli bir dış politika girdisi haline geldiler. Dernek ve vakıflar da, anavatanlarındaki gelişmelere paralel bir biçimde, Türkiye'nin olayların daha fazla içine girerek söz sahibi olması için lobi faaliyetlerine giriştiler. Her ne kadar başlangıçta acemice ve yetersiz olsa da, bu faaliyet ve örgütlenmeler kısa sürede daha planlı ve etkili olmaya başladılar. 1990'ların başında şekillenmeye başlayan bu yapılar bugün gelinen noktada Türkiye ile Kafkasya arasında ciddi bir bilgi ve ilişkiler ağı oluşturmuşlardır.

Bu aşamada, gelişmeleri tartışmaya başlamadan önce, önemli bir noktaya daha dikkat çekilmelidir: 1990'lı yılların başından itibaren 'Güney Kafkasya Cumhuriyetleri' olarak anılan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile Kuzey Kafkasya halkları Türk dış politikası açısından artık farklı bir kategoride değerlendirilmeye başlamıştır. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde etmiş devletler olarak farklı dış politika doktrinleri geliştirerek, Türkiye ve dünya ile ilişkilerini şekillendirirken, Kuzey Kafkasya halkları varlıklarını, özerk/federal cumhuriyet ve bölgeler halinde parçalanmış bir durumda, Rusya Federasyonu içerisinde şekillendirmeye çalışmaktadırlar. Türkiye'deki Kafkas diasporalarının fonksiyonları ve talepleri de bu çerçevede farklılık göstermektedir. Bağımsız devletlerin kendi siyasi yapı ve mekanizmaları çerçevesinde Türkiye ile yürüttükleri dış politika ve ilişkileri, genel olarak diaspora dışında şekillenmektedir. Kuzey Kafkasya içinse daha karmaşık bir ilişkiler ağı söz konusudur. Dolayısıyla diasporaların durumu ve Türk dış politikasına ilgi ve etkileri 1989 sonrası dönem için bu farklı çerçevelerde ele alınmalıdır.

Kafkas diasporası içinde, daha önce de vurgulandığı üzere, yeterince örgütlü ve etkin olmadığını söyleyebileceğimiz Gürcü diasporasının, Türkiye'nin dış politikasını şekillendirmek ya da etkilemek anlamında ciddi bir faaliyetinden bahsedilemez. Gürcü-Abhaz savaşı sırasında yürütülen etkisiz girişimler aşağıda ele alınacaktır. Fakat bunun dışında, Türk-Gürcü ilişkilerinin gittikçe daha yakın bir düzeye ulaşmasında Gürcü diasporasının etkin ve uzun soluklu bir faaliyeti ya da etkisinin olduğunu söylemek çok zordur. Gürcülerin, Gürcü-Abhaz savaşı sırasında etkinliklerinden ileride bahsedilecek olan Kuzey Kafkasya diasporasının faaliyetlerini dengelemek için ya da bu faaliyetlere tepki

---

konuyla ilgili olarak Türk basınında çıkan haberlerin iyi bir derlemesi için bkz., İstanbul Kafkas Kültür Derneği, *Basında Çerkesler 1*, İstanbul, Savsınko, 1993.

olarak 1990’lı yılların ortalarından itibaren belli ölçüde hareketlendikleri görülmektedir. Türkiye’deki Gürcü dernek ve vakıfları ile gruplarının harekete geçirilerek, yönlendirmesiyle görevlendirilen Gürcü milletvekili Profesör Anzor Tavartkiladze 1999’da Türkiye’de çalışmalarda bulunmuş ve Gürcistan’ın da desteklediği bir *Gürcü Sivil İnisiyatif Grubu* oluşturulmuştur. Bunun yanında, aralarında eski bakanlar Refaiddin Şahin ve Hasan Ekinci gibi siyasilerin de bulunduğu Gürcü işadamlarının oluşturduğu *Türk-Gürcü Kültür ve Dayanışma Vakfı* da bazı faaliyetler yürütmüştür.³⁵ Yine benzer biçimde parlamenterlerce Türkiye-Gürcistan ilişkilerini geliştirmede öncü rolü oynaması amacıyla pek de işlevsel olmayan *Türk-Gürcü Dostluk ve Dayanışma Derneği*, ardından Ankara’da, bir ayağı da Tiflis’te bulunan *Eduard Şevardnadze Dostluk ve Dayanışma Derneği* kurularak çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Fakat bu derneklerin Türk dış politikasını etkilemek anlamında önemli bir faaliyet yürüttüklerini söylemek mümkün değildir. Bu etkisizliğin ardında Türkiye’de yaşayan Gürcülerin kimlik tanımlamalarıyla bağlantılı sıkıntılar yer almaktadır. Bu tanımlama sorunu ya da çekişmesi yukarıda da değinilen Acara konusu ile yakından ilgilidir. Özellikle ‘Batum ve Havalisi’ derneklerinin çoğunun Gürcü kimliği dışında Acara kimliği ile hareket etme düşünce ya da çabası, bu grupların Batum ve Tiflis ayrımı yaparak, Batum öncelikli politika yürütmeye çalışmalarına yol açarak, muhtemel bir birlikteliğin kurulmasının önüne geçmiştir.³⁶

Benzer biçimde, Türkiye’deki Ermeni diasporasının Türk-Ermeni ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesi ya da Türkiye’nin diğer Ermeni diasporası ile, Ermenistan’la sahip olduğundan daha bozuk olan ilişkilerinin düzeltilmesi konusunda, gözle görülür bir etkisinin olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. Özellikle Ermeni terörünün zirvede olduğu dönemde, Türkiye Ermenileri terör olaylarına karşı çıkmış ve hatta bazıları tepkilerini protesto noktasına kadar taşımıştır.³⁷ Fakat genele bakıldığında, Ermeni diasporasının Türkiye ayağının, ne Türkiye, ne Ermenistan ne de Ermeni diasporasının etkin unsurları tarafından kullanılması ya da değerlendirilmesi düşünülmemiş, istenmemiştir.

Türkiye’nin Ermenistan’la çeşitli sebepler nedeniyle bir türlü kurulamayan ilişkilerine, Türkiye Ermenilerinin ilişkilerin kurulması için

³⁵ Bu konularla ilgili değerlendirmeler için bkz., Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, *Bilgilendirme Dosyası*, İstanbul, s. 54; Tuncay Özkan, *Bir Gizli Servisin Tarihi: Milli İstihbarat Teşkilatı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, s. 260-261; Arslan Tekin, “Kafkasya Barışını Ankara Sağlar”, *Türkiye*, 10 Ağustos 1999; Ali Murat Köknar, “Turkey and the Caucasus: Security and Military Challenges”, Radu (der.), *Dangerous Neighborhood*, s. 98-100.

³⁶ Bu değerlendirmenin yapılmasında Sayın Fahrettin Çiloğlu ile elektronik ortamda yapılan yazışmalardan ve değerlendirmelerden de yararlanılmıştır.

³⁷ Sedat Laçiner, “Ermeni İddiaları ve Terör”, Kantarcı v.d., *Ermeni Sorunu El Kitabı*, s. 116.

olumlu yönde yaklaşımları olmakla birlikte, bunun Türk dış politikasının şekillendirilmesinde ya da yönlendirilmesinde önemli bir faktör olduğu söylenemez. Daha önce de belirtildiği üzere, gerek Ermenistan gerekse diaspora tarafından Türkiye Ermenileri en pasif halka olarak değerlendirilmiş ve zaman zaman da Türkiye ile ittifak halinde unsurlar olarak kabul edilmişlerdir. Türkiye Ermenileri ise Ermeni diasporasını Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinin ve iki halk arasında sağlıklı bir ilişki kurulmasının önündeki engellerden biri olarak kabul etmektedir. Özellikle “soykırım” kararı çıkartılması yönünde diasporaca çeşitli ülkeler nezdinde yürütülen çalışmaları onaylamadıklarını, önceliğin Türkiye’nin demokratikleşmesi ve böylece kendi tarihi ve azınlıklarıyla hesaplaşarak sorunlara çözüm bulması olduğunu belirtmektedirler.³⁸ Türkiye Ermenilerinin diasporadan farklılaşması konusunda dikkat çeken örnek olarak, Temmuz 2001’de 6 Türk ve 4 Ermeni temsilcinin katılımıyla oluşturulan *Türk-Ermeni Barışma Komisyonu* (TEBK) ile ilgili değerlendirmeler üzerinde durulabilir.³⁹ Bir sivil diplomasi örneği olarak, Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı anlayış ve iyi niyeti geliştirmek, Ermenistan ve Türkiye ilişkilerini düzeltilmesini teşvik etmek ve diyalogu geliştirmek amacıyla oluşturulan Komisyon, genel olarak Ermeni diasporası tarafından hoş karşılanmamıştır. Türkiye Ermenileri ise tersine Barışma Komisyonu’nu olumlu bir adım olarak kabul etmişler, Ermeni sorununun Batılı ülkeler tarafından Türkiye üzerinde baskı oluşturmak ve taviz elde etmek için kullanıldığını ifade etmişlerdir.⁴⁰ Bu çerçevede Türkiye Ermenilerinin

³⁸ Türkiye Ermenilerinin yaklaşımı ile ilgili ilginç bir değerlendirme için Neşe Düzel’in *Agos* gazetesinin genel yayın müdürü Hrant Dink ile yaptığı ve *Radikal*’de yayımlanan röportaja bakılabilir; “Hiç Kimse Soykırımı Unutmaz”, *Radikal*, 5 Temmuz 2004, s. 6.

³⁹ Emekli büyükelçiler Gündüz Aktan, Özdem Sanberk, eski Dışişleri Bakanı İltis Türkmen, emekli Korgeneral Şadi Ergüvenç, eski Boğaziçi Üniversitesi Rektörü Üstün Ergüder ve Virginia Üniversitesi’nden Prof. Dr. Vamık Volkan Komisyonun Türk üyeleridir. Ermeni üyeler ise *Amerikan Ermeni Asamblesi* adlı kuruluştan Van Kirikoryan, *Ermeni Ulusal Hareketi* Lideri ve eski Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksander Arzumanyan, Erivan Devlet Üniversitesi’nden Prof. David Hovhanisyan ve Rusya’daki Ermeni diasporasının önde gelen isimlerinden, eski Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin’in danışmanlarından Andranik Migranyan’dır. Komisyon ve faaliyetleri için bkz. Kamer Kasım, “Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi”, *Stratejik Analiz*, Cilt 2, No 22, Şubat 2002, s. 30-36. Daha sonra Komisyon üyeleri arasında oluşan anlaşmazlık neticesinde Türk tarafında ciddi değişikliğe gidilmiş, fakat bundan sonra ilişki ve faaliyetler istenildiği kadar başarılı olamamıştır. Konuyla ilgili değerlendirmeleri için bkz., Gündüz Aktan, “Hukukta Soykırım ve Ermeni Olayları”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>. 14 Nisan 2004’de Moskova’da yapılan ve Komisyon üyelerinin neredeyse tamamının katıldığı Türk-Ermeni ilişkileri konulu panelde ise, Komisyonun Ermeni üyelerinden Andranik Migranyan Komisyonun görevini tamamladığını ve kısa sürede kendisini tasfiye edeceğini açıklamıştır. *RFE/RL Caucasus/Analytical Report*, Cilt 7, No 15, 15 Nisan 2004.

⁴⁰ Konuyla ilgili *Agos*’ta çıkan değerlendirmelere bakılabilir. Ayrıca bkz., Kamer Kasım, “Ermeni Sorunu’nun Uluslararası İlişkiler Boyutu”, Kantarcı v.d., *Ermeni Sorunu El Kitabı*, s. 134-135.

genel olarak Türk dış politikasıyla çok da fazla ters düşmediklerini ve Ermenistan ile ilişkilerin kurulması için uygun koşulların oluşmasını bekledikleri söylenebilir.

Bağımsız cumhuriyetler içerisinde, Türkiye-Kafkasya ilişkilerini belirleyen temel faktör Azerbaycan’dır. ‘Kardeş ülke’ olarak nitelenen ve ‘bir millet iki devlet’ten ‘küçüğü’ olan Azerbaycan, Türkiye’nin bölgeyle ilişkilerini şekillendirmesinde kilit ülke olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, zaten çok yakın olan ilişkilerin şekillenmesinde Türkiye’deki Azeri diasporasına pek de iş düşmemiştir/düşmemektedir. Azerbaycan diasporasının siyasi örgütleri de bağımsızlığın elde edilmesini takip eden süreçte ilk fırsatta varlıklarını anavatanlarına taşımışlardır.

1989-1991 döneminde Türkiye’deki Azeri diasporası, Temmuz 1989’da kurulan *Azerbaycan Halk Cephesi* ve Ebulfez Elçibey’e, dolayısıyla da Azerbaycan’ın bağımsızlığına açık destek vermiştir. 1992’de Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilanıyla birlikte de Mehmet Emin Resulzade tarafından temelleri atılan Türkiye’deki diaspora örgütlenmeleri nihai siyasi hedeflerini elde etmiş oldular. Fakat diğer yandan, bu dönemde meydana gelen ve Türkiye’deki Azerilerin de içinde oldukları farklı bir sürece dikkat çekmek gerekmektedir. Türkiye’de sürgünde faaliyette bulunan *Musavat Partisi*’nin temel prensipleri çerçevesinde, Ekim 1989’da Gence’de kurulan *Azerbaycan Milli Demokratik Yeni Musavat Partisi*, 1991’de yapılan 1. Kurultayla birlikte *Azerbaycan Milli Musavat Partisi* adını almıştır. Mart 1992’de İsa Kamber idaresinde oluşturulan *Restorasyon (Berpa) Merkezi* ile birlikte Azerbaycan muhacirlerince de tanınan yapı, Merkez Komitesi ve Başkanlık Divanı’nın aldığı karar sonucunda Türkiye’deki merkezin Kasım 1992’de Azerbaycan’a nakledilmesiyle birleşmiştir. Bu tarihten itibaren, İsa Kamber’in liderliğinin kabulüyle de *Musavat*’ın anavatan dışındaki tüm organları kapatılarak birlik sağlanmıştır. Böylece Türkiye’deki diaspora ile bağımsız Azerbaycan arasında birlik sağlanmış ve muhaceretteki mücadele sona erdirilmiştir.

Bu tarihlerden itibaren, 1990’lı yıllar boyunca, Azeri diasporasının şekillendirilmesi ve birleştirilerek kullanılması faaliyeti, muhaceretteki grupların kontrolü dışında, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından ele alınmış, Ermeni diaspora örgütlenmesine benzer, Bakü merkezli bir diaspora/lobi örgütlenmesinin oluşturulması hedeflenmiştir.⁴¹

⁴¹ Ocak 1991’de Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun aldığı kararla çeşitli ülkelerde yaşamakta olan Azerilerle ilişkileri geliştirmek, milli medeniyetin, dilin ve geleneklerin yaşatılmasında onlara yardım etmek kararı alınmış ve bu çerçevede 28-30 Mart 1991’de Azerbaycan Kültür Bakanlığı tarafından yurtdışındaki Azerbaycan cemiyetlerinin katılımıyla bir seminer düzenlenmiştir. Nisan 1992’de Azerbaycan cemiyetlerinin koordinasyon merkezince Dünya Azerbaycanlıları 1. Kurultayı düzenlenmiş ve takip eden süreçte *Dünya*

Türkiye'deki Azeri diasporası bu çerçevede, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin şekillendirilmesi ve yürütülmesinde büyük ölçüde geri plana itilmiştir. Bunda, Türkiye'deki grupların ağırlıklı olarak Haydar Aliyev ve partisi dışındaki Azeri muhalefetine daha yakın durmalarının etkisi göz ardı edilemez.

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanının hemen sonrası, Türkiye'deki Azeri diasporasının en etkili olduğu dönemdir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da iktidara gelen Ebulfez Elçibey'in Türkçü ya da Türkiye yanlısı duruşuna karşılık, iktidardan muhalefete Türkiye'deki tüm siyasi partilerin yanı sıra, toplumun genelinde de bu yeni 'Türk' devletine büyük bir sempati duyulmaktaydı. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali ve Şubat 1992 Hocalı katliamı sonrasında bu ilgi ve sempatiye uygun bir biçimde, Türkiye çapında geniş katımlı gösteriler yapılmış, bölgeye askeri müdahale taleplerine kadar varan taleplerle ciddi bir kamuoyu oluşturulmuştur. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Ermenistan'ın "hiç değilse biraz korkutulması" gerektiği demeçlerinin yanı sıra, özellikle muhalefet partileri, Azeri diasporasının da zorlamasıyla hükümeti bölgeye yönelik gerekli duyarlılığı göstermemek ve etkin bir politika izlememekle suçlamıştır.⁴² Bu dönemde ve genelde Azeri diasporasının siyasi açıdan Türkiye'deki milliyetçi ve muhafazakâr kanada yakın durduğu söylenebilir. Hocalı katliamı sırasında MHP lideri Alpaslan Türkeş Türkiye'nin olaya müdahale etmesini isterken, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz Türkiye'nin Karabağ olaylarından duyduğu rahatsızlığı ortaya koyacak bir davranış göstermesini, gerekirse Ermenistan ve Nahçıvan sınırına asker yerleştirmesini ve bölgede garantör statüsüne sahip olduğunun hatırlatılmasını istemekteydi.⁴³ Türkiye'nin olayları takiben derhal arabulucu rolü üstlenerek çözüm elde edilmesi yönünde faaliyete girişmesinde tüm bunların etkisi söz konusudur. Dönem içerisinde Azerbaycan hükümetinin Türkiye'den beklentisi ise uluslararası bağlantıları ve ilişkilerini Azerbaycan lehine kullanması yönünde olmuş, hiç bir zaman tek taraflı askeri müdahale ya da destek talep etmemiştir.⁴⁴ Bu dönemde Türkiye'deki diaspora da milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerle işbirliği içerisinde faaliyet yürütmüştür. Fakat diasporanın Türkiye içerisindeki rolünün Mart

---

Azerbaycanlılar Kongresi (DAK) oluşturulmuştur. DAK ve düzenlenen toplantılarla ilgili olarak bkz., <http://www.dak1997.com>.

⁴² Cumhurbaşkanı ve muhalefet partilerinin konuyla ilgili demeçleri için Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğüne yayınlanan *Ayın Tarihi*'ne bakılabilir. Özellikle Mart ayı haberleri için bkz., <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyınTarihi/1992/mart1992.htm>. Bunun yanı sıra 1 Mart 1992 tarihli *Zaman* ve *Türkiye* gazeteleri de yayınladıkları haberlerle bu konuya hassasiyetle yaklaşmışlardır.

⁴³ *Ayın Tarihi*, 4 Mart 1992.

⁴⁴ Cornell, *Small Nations*, s. 293.

1995’de Aliyev’e darbe girişimi sırasında meydana gelen olaylarla birlikte iyice geri plana itildiği söylenilebilir. Darbe girişiminin ardında bazı Türk ve Azerilerin isimlerinin bulunması ve Türkiye’deki diasporanın Aliyev dışındaki Azeri gruplara yakınlığı bu dönüşümün ardındaki temel neden olmuştur.

Döneme Kuzey Kafkasyalılar açısından bakıldığında, Türkiye her ne kadar Kuzey Kafkasya’yı Rusya Federasyonu içerisinde bir bölge olarak kabul etse de, Türkiye’deki Kuzey Kafkasya kökenlilerin 1989’dan itibaren anavatanlarıyla yakınlaşmaya ve ilişki kurmaya başladıklarını, Türkiye’den de Rusya’dan bağımsız bir Kuzey Kafkasya politikası geliştirmesini talep ettiklerini görmekteyiz. Bu yönelimin ilk yansıması, 125. yıl Kültür Haftası çerçevesinde 21-27 Ekim 1989 tarihlerinde Ankara’da kapsamlı bir Kuzey Kafkasya Kongresi yapılmasıydı. Dünya Çerkez Birliği’nin kurulması ile sonuçlanacak bu süreç dışında, Türkiye’deki Kuzey Kafkasyalılar bölgedeki her türlü gelişmeyi yakından takip ederek bu döneme kadar sadece bir hedef olarak gördükleri anavatanına geri dönüş sürecini hayata geçirme çabasına girdiler. Bu çerçevede, Türkiye’deki derneklerin tamamı Kuzey Kafkasya’daki cumhuriyetlerle, örgütlenmelerle ve halklarla bire bir ilişki kurmayı hedefleyerek, bölgede meydana gelen gelişmelere bağlı olarak, Türkiye’nin iç ve dış politikası ile de yakından ilgilenerek, lobi faaliyeti yürütmeye başladılar.⁴⁵ Talepleri ise, bölgesel bir güç olması, dengeleri etkileyebilmesi ve barındırdığı Kuzey Kafkasyalı nüfusu ile Türkiye’nin bölgedeki gelişmelere ve bölgenin siyasetine daha aktif bir biçimde müdahil olmasıydı. Bu hedefe ulaşmak amacıyla, özellikle Gürcü-Abhaz ve Rus-Çeçen savaşları çerçevesinde, Kuzey Kafkasya diasporasının ortaklaşa hareket ederek Türk siyasetçilerini ve dış politikasını etkilemeye çalıştıkları ve bir düzeyde de olsa başarılı oldukları söylenebilir.

Olayların gelişimine bu etki-tepki süreci açısından bakıldığında, Türkiye’nin bölgeye yönelik ortaya çıkan bir resmi, bir de resmi olmayan politikasından bahsetmek mümkündür. Bölgede meydana gelen çatışma ve çekişmelerde açıkça Rusya’nın karşısında durmanın çıkarlarıyla örtüşmemesi nedeniyle, Türkiye’nin izlediği resmi politika, bölgede istikrarı sağlamak adına uluslararası örgütlerle işbirliği içerisinde hareket ederek siyasa oluşturmak şeklinde belirginleşmiştir. Konuyu AB ve NATO çerçevesinde ele alma politikası tercih edilmiş; 1999 sonunda

⁴⁵ Türk dış politikasını etkileyebilme ve yönlendirebilme çabalarının bir yansıması olarak 6 Nisan 1996’da Kafkas Derneği Genel Merkezi tarafından Ankara’da parlamenterlerin, akademisyenlerin, gazetecilerin ve Kuzey Kafkas diasporasının geniş katılımıyla düzenlenen ‘Türkiye’nin Kafkasya Politikası Nedir, Ne Olmalıdır?’ konulu panele değinilebilir. Konuşma ve değerlendirmeler için bkz., *Türkiye’nin Kafkasya Politikası Nedir, Ne Olmalıdır?*, Ankara, Kaf Der Yayınları, 1996.

yapılan AGİT İstanbul zirvesinde de bu yönde faaliyette bulunulmuştur. Ocak 2000'de Süleyman Demirel tarafından ortaya atılan 'Kafkasya İstikrar Paketi'nde bu çerçevede ele alınabilir. Benzer şekilde, Türkiye ve Rusya Federasyonu dışişleri bakanları İsmail Cem ile İgor Ivanov arasında imza altına alınan Kasım 2001 tarihli 'Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı: İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa' başlıklı metin çerçevesinde Türk-Rus ilişkilerinin altın devri olarak nitelenen 2000'li yıllarda ise, genel olarak, Türkiye'nin Kuzey Kafkasya ile uzak ilişkiler içinde olduğu söylenebilir.

Bu adımların dışında ise resmi olmayan politika çerçevesinde, Türkiye'nin Rusya'ya karşı bölge halkları ve örgütlenmelerinin yanında hareket ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin, Kasım 1991'de Çeçenistan bağımsızlığını ilan ettiğinde, Türkiye'de Kuzey Kafkasyalılarca bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmasına göz yumulmuş, bu çalışma ve politika nispeten başarılı da olmuştur. Yine, 9 Kasım 1991'de, aralarında Şamil Basayev'in de bulunduğu dört Çeçen davalarını dünyaya duyurmak adına bir Rus uçağını kaçıran Ankara'ya indirdiklerinde, basın açıklaması yapmalarına izin verilmemekle birlikte, Rus baskısına rağmen tutuklanmadılar ve Çeçenistan'a geri dönmelerine izin verildi.⁴⁶

Yine bu dönemde Kuzey Kafkasya cumhuriyetleriyle doğrudan ilişki kuruldu ve Dudayev dahil, cumhuriyetlerin liderleriyle irtibat içinde olundu. Bunun dışında Çeçenler'in İstanbul'da gayri resmi bir temsilcilik/elçilik açmalarına izin verilerek, Türkiye'deki milliyetçi gruplarla bağlantı kurmalarına göz yumuldu. Savaş döneminde de Rusya'nın silah sevkiyatı suçlamalarının dışında, Türkiye'den bölgeye insani yardımlara destek verildi.

Tüm bu gelişmeler ve Türkiye'nin tercihlerinde 'diyasporanın rolü nedir?' sorusuna cevap verilmesi gerekmektedir. Türkiye'deki Kuzey Kafkas diasporası, Kuzey Kafkasya'daki çatışma ve çekişmelere paralel tepkiler vererek, politika ve lobi faaliyeti yürütmüştür. İlk aşamada, bir yanda muhaceret/diyaspora tarihi boyunca yürütülen Kuzey Kafkasya birliği tartışmalarının tekrar canlandırıldığı ve desteklendiği, diğer yanda ise Kuzey

⁴⁶ Bu olay sonrasında basında çıkan haberler ilgi çekicidir. Bu haberlerin tamamında Çeçenler 'Çeçen Türkü' olarak adlandırılarak, Türk yetkililerin ılımlı tavrına değinilmiştir. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesinin haberinde, dönemin Emniyet Genel Müdürü Ünal Erkan'a silahlı korsanlarla yolcuların yalnız bırakılarak geri dönmelerine nasıl olup da izin verildiği sorulduğunda, Erkan'ın sinirlenerek "ne öneriyorsunuz operasyon mu yapalım?...Bu silahlı eylem değil, protesto. Etmeyin yahu, bunlar Türk, Çeçen Türkü" dediği belirtilmektedir. Konuyla ilgili haberler için bkz., "Çeçenlerden İlginç Protesto", *Milliyet*, 10 Kasım 1991; "Dünyanın En İlginç Uçak Kaçırma Olayı", *Sabah*, 10 Kasım 1991; "Sovyet Uçağı Ankara'ya Kaçırıldı", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1991; "Ankara'da Heyecan", *Hürriyet*, 10 Kasım 1991.

Kafkasya’daki parçalanmışlığı yansıtabilecek şekilde her alt grubun kendi derneğini kurmasıyla Türkiye içinde de anavatana benzer bir parçalanmışlığın sergilendiği görülmektedir. Fakat bu parçalanmışlık içerisinde dahi, bölgede meydana gelen çekişme ve çatışmalara karşı ortak politika oluşturularak birlik içinde bir duruşun sağlandığı da vurgulanmalıdır. Kuzey Kafkas diasporasının faaliyetlerini ve bunun Türk dış politikasına doğrudan yansımalarını Gürcü-Abhaz ve Rus-Çeçen savaşları çerçevesinde daha rahat takip edebiliriz.

Gürcü-Abhaz Savaşı ve Diasporanın Öne Çıkışı

Türkiye-Gürcistan ilişkilerinde sıkıntı yaratan Abhaz meselesinin⁴⁷ ortaya çıktığı erken dönemde Türk hükümetleri Türkiye’de yaşamlarını sürdüren Abhaz ve Kafkas kökenli grupların/derneklerin faaliyetlerini hiçbir şekilde kısıtlamadı. Abhazyanın yanında duran Kafkas derneklerinin yoğun faaliyetleri neticesinde Türk kamuoyu da Gürcü-Abhaz mücadelesinde ağırlıklı olarak Abhaz tarafını destekledi.

Kuzey Kafkas diasporasının ilk örgütlü tepkisi 1991-93 arası savaş döneminde 42 Kafkas Kültür Derneği’nin temsilcilerinin katılımıyla 23 Ağustos 1992’de İstanbul’da kurulan *Kafkas-Abhazyaya Dayanışma Komitesi* (KADK)’dir.⁴⁸ Dayanışma Komitesi genelde bütün Kafkasyaya, fakat savaş devam ettiği sürece öncelikle Abhazyaya insani ve ekonomik yardımda bulunmayı; Türk ve dünya kamuoyu nezdinde, Abhazyaya ve Kuzey Kafkasya halklarına, siyasi ve diplomatik girişimlerle, mümkün olduğu kadar destek ve yardım sağlamayı; Abhazyaya problemi ve Abhazyaya’da verilen özgürlük mücadelesi ile Kafkasyaya’da yaşanan olayları Türk ve dünya kamuoyuna her türlü araçla duyurarak dünya kamuoyunun ilgisini çekmeyi; Abhazyaya ve tüm Kafkasyaya’da cereyan eden olaylar hakkında gerekli bilgi ve haberleri sağlıklı kaynaklardan alarak, ilgili kişi, kurum ve kuruluşlara yazılı ve sözlü olarak ulaştırmayı; Türkiye ve dünyadan Abhazyaya ve Kafkasyaya yapılacak yardımlarda, derneklerin, kişilerin kurum ve kuruluşların yapacakları çalışmalarda birlikteliği ve koordinasyonu sağlamayı; Kafkasyaya ve Abhazyaya ile diasporadaki kişi ve kuruluşların iletişimlerini sağlıklı bir şekilde temin

⁴⁷ Gürcü-Abhaz meselesi ve savaşı için bkz., *Abhazyanın Beyaz Kitabı*, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2002; George Hewitt, “Abkhazia, Georgia and the Circassians (NW Caucasus)”, *Central Asian Survey*, Cilt 18, No 4, 1999, s. 463-499; ve “Abkhazia: A Problem of Identity and Ownership”, *Central Asian Survey*, Cilt 12, No 3, 1993, s. 267-323.

⁴⁸ Komite’nin hedefleri, yürüttüğü faaliyetlerin ayrıntısı ve diğer ek bilgiler için Kafkas-Abhazyaya Dayanışma Komitesi tarafından hazırlanan *Kafkas Abhazyaya Dayanışma Komitesi*, İstanbul, 1998 ve *Bilgilendirme Dosyası*, İstanbul, 2000’e bakılabilir. Ayrıca Komitenin web sitesinden de yararlanılabilir; <http://www.abhazyaya.org/komite/komite/amac.htm>.

etmeyi, Abhazya ve Kafkasya'yı tanıtıcı her türlü etkinliğin yapılmasını ve çalışmalarını fiilen yapanlara yardımcı olmayı amaçlamaktaydı.⁴⁹

Komite, bu çerçevede büyük şehirlerde, Eylül 1992'deki İstanbul ve Adapazarı mitingleri gibi, destek gösterileri düzenleyerek ve Cumhurbaşkanı da dahil olmak üzere devletin her kademesi ile ilişki kurarak Abhazya sorununu duyurmaya çalışmıştı. Siyasi partileri ve bu çerçevede hükümeti etkilemeye çalıştı. 27-28 Eylül 1992'de İstanbul'dan Ankara'ya arabalı yürüyüş eylemi düzenleyerek (ki bu hat kuzey Kafkasya diasporasının, özellikle de Abhazların en yoğun bulunduğu bölgeleri kapsamaktaydı) dikkat çekmeye çalıştı ve nihayetinde dönemin başbakanı Süleyman Demirel'le görüşülerek taleplerini iletti.⁵⁰ Tüm bu faaliyetlerin zirvesi olarak da, yoğun baskılar neticesinde, 13 Ekim 1992'de TBMM'de Kafkasya ve Abhazya konulu bir görüşme yapılması sağlandı.⁵¹ Aynı zamanda basın-yayın organları ile sürekli iletişim kurularak konu canlı tutuldu ve kamuoyu oluşturuldu. Ayrıca, Avrupa Komisyonu Parlamenterler Meclisi'ne üye olan Türk parlamenterleriyle grup halinde görüşmeler yapılarak, kendilerine Abhazya ve sorun ile ilgili ayrıntılı dosyalar verildi ve BM ve AGİT gibi uluslararası kuruluşlara raporlar ve değerlendirmeler sunuldu.

Yapılan bütün bu çalışmaların yanında, faaliyetin Abhazya ayağı da hiçbir zaman göz ardı edilmeyerek, sürekli olarak Abhazya ve Abhaz Cumhurbaşkanı ile temas kurularak, Abhazya'nın dünyaya ve Türkiye'ye iletmek istediği sorun ve talepleri duyuruldu. Ayrıca, Abhazya'dan gelen her kademedeki yöneticilerin ve sivil halkın karşılaştığı problemlerin çözümü, keza Türkiye'den Abhazya'ya gidenlerin problemlerinin çözümü gibi günlük işler sürekli olarak Komite'ye intikal ettirilmiş ve çözümlenmeye çalışılmıştır. Temmuz 1992'de Abhazya Cumhurbaşkanı Vladislav Ardzınba'nın Türkiye'yi ziyaret ederek etkin görüşmeler de bulunabilmesi de Komite tarafından sağlandı.⁵² Gelişmeleri takip etmenin ötesinde, çatışan taraflar arasında 3 Eylül 1992'de Moskova'da yapılan

⁴⁹ "Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi Çalışma Tüzüğü", *Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi*, s. 12.

⁵⁰ "Çerkesler Başbakanla Görüştü", *Marje*, No 5, Ekim 1992, s. 8-14. Başbakan ile görüşmeyle sonuçlanan bu girişim, Türkiye'deki diasporanın konuyu ne kadar yakından takip ettiği ve önemsendiğinin Türk kamuoyu ve siyasetçilerine anlatılması açısından önemlidir. Bu çerçevede, Türkiye'nin Gürcistan'a yakın olduğunun gözlemlendiği dış politikasında değişikliğe girmesinin sağlanması hedeflenmiş ve bir düzeyde başarılı da olunmuştur.

⁵¹ Görüşme metninin geniş bir özeti için bkz., *Marje*, No 6, Kasım 1992, s. 14-18; No 7, Aralık 1992, s. 20-23; ve No 8, Ocak 1993, s. 13-16.

⁵² Dikkat çeken ve vurgulanması gereken bir nokta, Ardzınba'nın Türkiye'ye geldiği tarihlerde Başbakan Demirel'in ziyaret için Gürcistan'a gitmesidir. Bu durumdan duyulan rahatsızlık Demirel ile görüşen heyet tarafından başbakana iletilmiş ve eleştirilmiştir. Fakat Başbakan'ın yokluğu, Ardzınba'nın Dışişleri yetkilileriyle görüşmesine ve medyada görünmesine engel olmamıştır.

ateşkes görüşmelerine Komite’nin temsilcilerinin de katılarak görüşmelerin seyrine etki etmeye çalışmaları Komite’nin ulaştığı etkinliğe işaret etmektedir.

Gürcü-Abhaz savaşının devam ettiği dönemde, Abhazyaya ile bağlantının kurulabildiği Karadeniz kıyısındaki küçük bir hattan, KADK tarafından organize edilen yardım faaliyetinin devam ettirildiğini, Türkiye diasporasına mensup 37 kişinin savaşta anavatanları yanında çarpışmak üzere Abhazyaya’ya gittiklerini ve bunlardan dördünün savaşta hayatlarını kaybettiklerini de not edebiliriz.⁵³ Bu dönemde Abhazyaya ile ilgili olarak Türk basınında çıkan haberlerin sayısı ve içeriği konunun Türk kamuoyu tarafından da dikkatle takip edilmekte olduğunu göstermektedir. Tek başına bu durum bile, Türkiye’nin iç ve dış politikasını belirler ve yürütürken, bölgeyi ve gelişmeleri göz ardı edemeyeceğine işaretler.⁵⁴

Komite, savaş sonrasında barış görüşmelerinin yapıldığı süreçte bu sefer Abhazyaya dışında gerçekleştirilecek faaliyetlerle, Abhazyaya sorununun hukuki ve siyasi boyutuyla, Abhazyaya’nın ise tarihi ve kültürel niteliği ile tanıtılabilmesine yönelmiştir. Savaş sonrası dönemde Gürcistan ile Abhazyaya arasında yürütülen görüşmelerde de KADK etkin bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu rol, kaçınılmaz bir biçimde, Türkiye’yi de olayların içine çekerek, bölgede barış ve istikrarın tesisinde aktif rol almaya zorlayan faktörlerden biri olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye’nin öncülüğünde taraflar, BM’nin de katılımıyla 7-9 Haziran 1999’da İstanbul’da bir araya getirilerek anlaşmazlığa bir çözüm bulunmasına çalışılmış, yayınlanan İstanbul Deklarasyonu ile tarafların barış için çalışmaya devam edecekleri açıklanmıştır.⁵⁵ KADK’ın günümüzdeki öncelikli amacı ise, 1999’dan beri Gürcistan ve Rusya tarafından Abhazyaya’ya uygulanan ambargonun kaldırılmasıdır. Ayrıca, 1996’dan itibaren ‘stratejik ve ekonomik’ çıkarlar nedeniyle Türkiye’nin Gürcistan

⁵³ Abhazyaya’ya Türkiye’nin yardımı meselesi Türk hükümeti ve Dışişleri Bakanlığı ile diaspora örgütlenmeleri arasında tartışmalara neden olmuştur. Derneklerin ve KADK’ın Rusya nezdindeki girişimleri sonucunda, Rusya üzerinden açılan doğrudan hava koridorunun varlığına rağmen yardımların Gürcistan aracılığıyla yapılmış olması KADK tarafından yardımın hedefine ulaşmadığı şeklinde kabul edilmiş ve eleştirilmiştir. Savaşta ölen ve diaspora tarafından “şehit” olarak kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti’nin Kafkasya kökenli vatandaşları ise “Siba” Efkân Çağlı, “Kozba” Vedat Akar, “Yegoj” Hanefi Arslan ve “Abağba” Bahadır Özbağ’dır. Bkz. *Nart: İki Aylık Düşün ve Sanat Dergisi*, No 9, Eylül-Ekim 1998, s. 60.

⁵⁴ Bu dönemde Türk basınında, genel olarak Kafkasya ve özel olarak da Abhazyaya ile ilgili olarak yayınlanan haberlerin kapsamlı bir derlemesi için bkz., *Basında Çerkesler I*.

⁵⁵ Görüşmelerin sonuçları ve değerlendirme için bkz., “Georgians, Abhazians Take Steps Forward”, *Turkish Daily News*, 10 June 1999, s. A2.

ağırlıklı olarak şekillenen dış politika tercihleri de değiştirilmeye çalışılmaktadır.⁵⁶

Türkiye'nin, Gürcistan ile Abhazya arasında imzalanan ateşkes anlaşmasının yürütülmesiyle ilgili olarak görev yapan BM Gözlem Misyonu'na (UNOMIG) 1993'den bu yana 5 askeri gözlemci ile katılıyor olması, her ne kadar olumlu olarak algulansa da, gittikçe artan Türkiye-Gürcistan ekonomik-askeri ilişkileri Abhazya'da ve Türkiye'deki temsilcisi olarak görülen diasporada sıkıntılara yol açmaktadır.⁵⁷ Bu çerçevede, Abhaz diaspora örgütleri, hem Türk yetkililer hem de Gürcü liderler nezdinde girişimlerde bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği Şevardnadze'nin 2001'deki Türkiye gezisidir. KADK temsilcileri bu gezi öncesinde (24 Ocak'ta) Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile görüşerek bilgi sunmuşlar ve önemli bir lobi faaliyeti yürütmüşlerdir. Bu görüşmede, KADK heyeti Abhazya'ya yönelik ambargodan ve Türkiye'nin Abhazya'yı ihmal ederek Gürcistan'a yaptığı yardımlardan şikayet ederek, askeri yardımların kesilmesini ya da Abhazya'ya karşı kullanılmayacak şartının konulmasını ve yapılan anlaşmalara uyması için Gürcistan'ın baskı altına alınmasını istemiş, Cumhurbaşkanı Sezer de Türkiye'nin Abhazya'yı yalnız bırakmayacağını, adil ve kalıcı bir barış için üzerine düşeni yapacağını belirtmiştir.⁵⁸ Takiben KADK temsilcileri 30 Ocak'ta da Şevardnadze'nin talebiyle konuk Cumhurbaşkanı ile de görüşerek etkilerini sergilemişlerdir. Türk Dışişleri temsilcilerinin de katılımıyla 30 Ocak'ta yapılan görüşmede KADK temsilcileri Cumhurbaşkanı Sezer'e ilettikleri görüşlerini bir kere daha dile getirdiler. Burada her ne kadar çözüme ulaşılamasa da, Şevardnadze'nin bu görüşmeden sonra Abhazya meselesi ile ilgili temsilcisi Malkhaz Kakabadze'yi Türkiye'deki Abhaz diasporası ve KADK ile iletişim içerisinde olmakla görevlendirmiş olması dikkat çekicidir.⁵⁹

⁵⁶ Cornell, *Small Nations*, s. 307.

⁵⁷ Diasporanın hoşnutsuzluğunu kamuoyuna yansıtmak amacıyla KADK öncülüğünde hazırlanan ve basında yayınlanan ilanlara örnek olarak, bkz., "Abhazya'nın Yanındayız", <http://www.cerkesplatformu.org/images/abhazya%20ilan.jpg>.

⁵⁸ "Kafkas-Abhaz Dayanışma Komitesi Cumhurbaşkanı Sezer ve Gürcistan Devlet Başkanı Şevardnadze ile Görüştü", *Nart*, No 22, Ocak-Şubat 2001, s. 41-43. Ayrıca değerlendirmeleri için bkz., Köknar, "Turkey and the Caucasus", s. 100.

⁵⁹ Türkiye Abhaz ve Gürcülerinin temsilcilerinin, anlaşmazlığın giderilmesine katkıda bulunmak üzere, o tarihe kadar yapmadıkları görüşmeleri yapmaları bununla ilintilendirilebilir. "Sorunun çözüm yetkisinin Abhazya ve Gürcistan halklarının ve yönetimlerinin yetkisinde olduğunun bilincinde olarak tamamen iyi niyet girişimi çerçevesinde anlaşmazlığın çözümüne katkıda bulunmak üzere" bir araya geldiklerini vurgulayan temsilciler, ilk toplantılarını 14 Mayıs 2001'de Gürcülerin ev sahipliğinde Acarkent'te, ikincisini ise 1 Haziran 2001'de Abhazların ev sahipliğinde İstanbul Dostluk Kulübünde yapmışlardır. Ayrıntılı bilgi ve toplantıya katılan isimler için bkz., "Türkiye Abhazları ve Gürcüleri'nin Barışa Katkı Çabaları", *Nart*, No 24, Mayıs-Haziran 2001, s. 51-52.

Tüm bunlar Türkiye’deki Abhaz diasporasının olayların gelişmesinde ve şekillenmesinde etkin bir aktör olduğu ve dikkate alınması gerektiğini göstermesi açısından önemlidir. Abhaz diasporası, bölgede gelişen olayları hâlâ dikkatle takip etmekte ve çözümün bir parçası olmak yönünde çalışmalarını devam ettirmektedir. Nitekim 11 Eylül olayları sonrasında Gürcistan askeri güçlerinin Kodor bölgesine girerek operasyon yapması üzerine Ekim 2001’de hemen tepki verilmiş, “Abhazya’da Savaşı Durdurun” başlıklı bildiri/kınama metni Cumhurbaşkanına, Meclis Başkanına, Başbakanlık, Genelkurmay Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı, siyasi partiler, BM, AGİT, NATO temsilcilikleri ve büyükelçiliklere sunularak, gazetelerde yayınlanmış ve Abhaz yanlısı kamuoyu oluşturularak Türk Dışişleri etkilenmeye çalışılmıştır.⁶⁰

Türkiye’deki Kuzey Kafkasya derneklerinin yanı sıra, Hollanda Çerkes Kültür Derneği gibi, yurtdışında faaliyette bulunan dernekler ile bağımsız bir çok ismin de imzaladığı bu bildiride Gürcistan, Abhazya’da ‘etnik ve kültürel soykırım’ yapmakla, Güney Osetya ve Acara’da da sindirme politikası uygulamakla suçlanmıştır. Bunun da ötesinde, ilanın Türkiye’de ses getirmesinin sebebi, “Türkiye’de bazı sorumsuz politikacı ve devlet adamlarının, Gürcistan’ın temsilcisiymiş gibi davranarak, Türkiye’nin çıkarlarını ipotek etmeye çalıştığı[nun]” ileri sürülerek, Türkiye’nin verdiği askeri, ekonomik ve politik destekle Gürcistan’ı bu saldırgan tutumu devam ettirmede cesaretlendiren en büyük güç olduğu iddiasıyla protesto edilmiş olmasıdır. Kuzey Kafkasya diasporasınca, Türkiye’ye yönelik olarak bu şekilde büyük boy ilanlarla bir protestonun yapılmış olması; önüne sürülen Kürt kartına rağmen, Dışişleri Bakanlığının da tavsiyesiyle, Abhazya meselesinde Abhazlar’a açıktan ya da örtülü desteğini sürdüren Türkiye’nin içerisinde “soykırım” kelimesinin geçtiği bir ilanla suçlanarak, protesto edilmesi; ve bu şekilde Türk dış politikasının eleştirilmesi haksızlık olarak kabul edilmiş, Türk Dışişleri Bakanlığında ciddi kızgınlık/rahatsızlık yaratmıştır.

KADK’ın, Abhazya konusunda Türkiye’yi ve politikalarını etkileme çabalarının son ve dikkat çekici örneği ise 11-12 Ağustos 2004’de yapacağı Gürcistan gezisi öncesi Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’la yapılan görüşmedir. Bu görüşme öncesi Başbakana sunulan 2 Ağustos 2004 tarihli mektup⁶¹ ile durum özetlenerek Türkiye’deki diasporanın Abhazya ile ‘kader birliği’ içerisinde olduğu ve Gürcistan’ın politikalarından rahatsızlık duyduğu iletilerek, Başbakandan Abhazya’da adil ve kalıcı barışın sağlanması için yardımcı olması istenmiştir. Görüşmede ise

⁶⁰ Bildirinin metni için bkz., *Nart: İki Aylık Düşün ve Sanat Dergisi*, No 26, Eylül-Ekim 2001, s. 25-27; Tam sayfa ilan için bkz., *Radikal*, 11 Kasım 2001, s. 17.

⁶¹ Başbakana sunulan mektup için bkz., <http://www.abhazya.org/randevu.htm>.

Kafkas-Abhazyaya Dayanışma Komitesi Başkanı İrfan Argun Başbakana Abhazyaya ile ilgili bir dosya sunarak, Gürcistan Cumhurbaşkanı Saakaşvili'nin "sertliğinden ve savaş çağrışımı yapan söylemlerinden" duyulan sıkıntıyı belirtmiş ve Çerkes diasporasının mektupta vurgulanan yaklaşımını Başbakana sözlü olarak iletmıştır.⁶²

Çeçenistan ve Diasporada Bölünme

Sadece kamuoyu nedeniyle değil, Kürt meselesi nedeniyle de Türkiye açısından önem arz eden Çeçen ve Çeçenistan meselesi, Kuzey Kafkasya diasporasını Türkiye ile karşı karşıya getiren anlaşmazlık noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun temelinde Türkiye'nin, Kürt meselesi ile Dağlık-Karabağ, Abhazyaya ve Çeçenistan sorunları arasında kurulan paralelliklerden duyduğu rahatsızlık yatmaktadır. Bu bakış açısı nedeniyle Türkiye bu meselelerin her biri için birbirinden bağımsız politikalar izleyerek etkili olma şansını kaçırmıştır.⁶³ Bu çerçevede iyi başladığını söyleyebileceğimiz Türk-Çeçen ilişkileri zamanla bozularak, diaspora tarafından yoğun biçimde eleştirilen, bugünkü durağan halini almıştır.

Sovyetler Birliği'nin parçalanma sürecinde olayların gelişimini ve Kafkasya'yı yakından takip etmeye çalışan Türkiye, Cohar Dudayev'in Çeçen-İnguş'un Cumhurbaşkanı seçildiği 27 Ekim 1991'i takiben, Kasım ayında ilan edilen bağımsız Çeçenistan'ı resmen tanımasa da, Dudayev ve Çeçenistan'la resmi olmayan düzeyde ilişkiler kurmuştu.⁶⁴ Bu dönemde diaspora tarafından, her ne kadar Dudayev'in yemin törenine temsilci göndermemekle eleştirilse de, Türkiye'nin durumu hem Türkiye'deki diaspora hem de Çeçen liderler ve halkınca anlayışla karşılanmıştı. Dudayev de ilk 'resmi' ziyaretini Eylül 1992'de Türkiye ve KKTC'ye yaparak sembolik olarak Rusya'ya ve dünyaya mesaj vermişti. 2 Eylül'de dönemin Başbakanı Derviş Eroğlu'nun davetiyle Kuzey Kıbrıs'a giden, Eroğlu'nun yanı sıra Cumhurbaşkanı Denktaş ile de görüşen Dudayev, Kıbrıs'ı kendilerine örnek aldıklarını söyleyerek, "Türkiye'ye siyasi bir problem yaratmak istemiyoruz" mesajı ile resmi düzeyde ilişkilerin

⁶² Bkz., <http://www.zaman.com.tr/?hn=79687&bl=dishaberler>.

⁶³ Cornell, *Small Nation*, s. 286 ve Aydın, "Between Euphoria and Realpolitik", s. 148.

⁶⁴ İnguşlar Kasım 1991'de yapılan halk oylaması sonucunda Rusya Federasyonu içerisinde kalmayı tercih ettikleri için Çeçenistan'dan ayrılmışlar ve bunun sonucunda da 4 Haziran 1992'de Rusya Federasyonu Parlamentosunca özerk İnguş Cumhuriyeti kurulmuştur. Çeçenlerle kurulan ilişkilerin en önemli yansıması dönemin Çeçen Başbakanı Yaragi Mamodaev'in Mart 1992'de Ankara'da yaptığı temaslarda çerçevesinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından da kabul edilmesidir. "Çeçen-İnguş Başbakanı Türkiye'ye Geldi", *Türkiye*, 3 Mart 1992 ve *Kafkasya Gerçeği*, No 8, Nisan 1992, s. 60-61.

kurulmasını talep etmişti.⁶⁵ Bu çerçevede savaşın başladığı 1994’e kadar geçen süreçte Çeçenistan ile Türkiye arasında dolaylı siyasi ve ticari ilişkiler yürütüldü.⁶⁶ Dudayev’in Eylül 1993’de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in davetlisi olarak geldiği Türkiye’de Cumhurbaşkanı’nın yanı sıra Meclis Başkanı ve Genelkurmay Başkanı ile de görüşmüş olması Türkiye’nin açıkça tüm dünyaya Çeçenistan’ı önemsemediği mesajını verdi.⁶⁷

1991-1994 döneminde çalışmalarını daha çok Abhazya üzerinde yoğunlaştıran diyaspora örgütleri, Aralık 1994’de Rusya’nın Çeçenistan’a müdahalesi sonrasında ilgi ve faaliyetlerini Çeçenistan konusuna yönelterek, Türkiye’de Çeçenistan yanlısı kamuoyu desteği oluşturmaya giriştiler. Türkiye, böylece, Kuzey Kafkasya’ya ve bölgede meydana gelen olaylara kayıtsız kalamayacağını ve sadece Rusya ile politika yapamayacağını bir kere daha gördü. Genel eğilime uygun biçimde, Çeçen meselesinde de resmi ve resmi olmayan düzeylerde Türk-Çeçen ilişkilerinden bahsetmek gereklidir. Türkiye resmi düzeyde, bir yandan Rusya Federasyonu’nu Çeçenistan’da oransız güç kullanmakla suçlayarak eleştirirken, diğer yandan meselenin Rusya’nın kendi iç sorunu olduğunu ve bu çerçevede çözümlenmesi gerektiğini vurgulama konusunda dikkatli davranmıştır.⁶⁸ Buna uygun olarak da bir taraftan Rusya’dan gelen eleştirileri dikkate alarak Çeçenistan’a yardım kuruluşlarının topladıkları paraların yer aldığı banka hesaplarını dondurmuş, fakat diğer taraftan Çeçenistan’ı destekleyen kuruluşların faaliyetlerine devam etmelerine de ses çıkartmamıştır.⁶⁹

Gayri resmi düzeyde ise, KADK’a benzer bir biçimde diyaspora örgütleri/dernekleri tarafından kurulan *Kafkas-Çeçen Dayanışma Komitesi* (KÇDK)’nin çalışmasına karışılmamış, Çeçenlerin İstanbul’da bir enformasyon ofisi kurarak faaliyette bulunmasına izin verilmiştir. Dayanışma Komitesi tarafından mücadeleye katılmak üzere Çeçenistan’a gitmek isteyenlere yardımcı olunmasının dışında, insani yardımda

⁶⁵ Dudayev’in gezisi ile ilgili değerlendirmeler için bkz., “KKTC ile Çeçenistan Arasındaki Dayanışma Artarak Sürüyor”, *Zaman*, 27 Eylül 1992; “Türkiye ve Rusya Bizi Tanısın”, *Türkiye*, 2 Ekim 1992; “Dudayev’in Gezisi”, *Ortadoğu*, 11 Eylül 1992.

⁶⁶ Bu dönemde Çeçenistan ile, Türkiye’nin yanı sıra, Ukrayna, Baltık devletleri, Kazakistan, Japonya ve Almanya düşük seviyeli ticari anlaşmalar yaparak ilişki kurmuş, fakat bu devletlerin hiç biri Çeçenistan’ı resmen bağımsız bir devlet olarak tanımamıştır.

⁶⁷ Diğer Çeçen yetkililerin yanı sıra Dudayev’in kendisinin de çeşitli tarihlerde birkaç kez Türkiye’ye geldiği bilinmektedir. Bu geziler genellikle ani bir biçimde düzenlendiği ve muhtemelen gizlice yapıldığı için basına çok fazla yansımamıştır. Elde edilebilen haberlere dayanarak Dudayev’in yukarıda belirtilen ilk gezisi dışında 1993 ve 1994’de en az iki kere daha Türkiye’ye geldiğini söyleyebiliriz. Bkz., “Fotürlü, Tespihli Cumhurbaşkanı”, *Hürriyet*, 28 Eylül, 1993 ve “Dudayev İkinci Kez Türkiye’de”, *Panorama*, No 43, 2-8 Şubat 1994.

⁶⁸ Aydın, “Between Euphoria and Realpolitik”, s. 148. Türk Dışişleri Bakanlığı’nun basın açıklaması için bkz., <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1994/aralik1994.htm>.

⁶⁹ Köknar, “Turkey and the Caucasus”, s. 101.

bulunmak üzere para toplanmış, Çeçen mültecilerin barınabilmeleri için kamplar kurularak mültecilere yardımcı olunmuş, Rusya büyükelçiliği ve konsolosluklarına yönelik olarak gösteriler düzenlenmiştir.⁷⁰ Derneklerce toplanan paranın 1995'de 10 milyon Amerikan Dolarına ulaştığı söylenmekteydi.⁷¹ Bu faaliyetler yürütülürken, en azından ilk aşamada, Türkiye'deki siyasi partilerin önemli bir kesiminden destek alınmıştır. Bu çerçevede, İstanbul, İzmir ve Ankara başta olmak üzere bir çok şehir ve kasabada parklara, sokak ve caddelere Cohar Dudayev adının verilmesi, ailesinin Türkiye'ye rahatça giriş-çıkış yapabilmesine ve sonradan yerleşmesine izin verilmesi, siyasilerin yerel yönetimler aracılığıyla kamuoyuna hoş görünme ve diğer yandan da Rusya'nın siyasi baskılarından kurtulabilme çabası olarak algılanabilir.

Bu dönemde Türkiye, Abhazya meselesinde olduğu gibi, Çeçenistan'ı gündemine almak zorunda kalmış ve sonuçta 10 Ocak 1995'de TBMM'ce tüm partilerin desteklediği bir karar alınarak, uluslararası kuruluşlar olaya müdahaleye çağrılmış, barışçı çözüm için taraflara arabuluculuk teklifinde bulunulmuştur.⁷² Türkiye'nin Çeçenlere ve Çeçenistan'a yönelik olumlu yaklaşımının bir yansıması da, Ocak 1996'da Avrasya Feribotu'nun kaçırılması sırasında yaşananlardır. Trabzon-Soçi seferini yapan feribot, Çeçenistan meselesine Türk ve dünya kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla başlarında Muhammed Emin Tokcan'ın bulunduğu bir grup tarafından İstanbul'a kaçırılmıştır. Olaya Kafkas derneklerinin girişimleriyle basın ilgisini çekilmiş ve bunun Çeçenlerin haklı davasının bir yansıması olduğu vurgulanmıştır. Geminin İstanbul Boğazı'nda karşılanması, kıyıya toplananlarca destek gösterileri yapılarak Rusların kınanması ve grubun teslim olmasını takiben dönemin başbakanı

⁷⁰ Eylül 1999'da başlayan ikinci savaş sonrasında Türkiye'ye gelen yaklaşık 5.000 Çeçen mülteciye resmi olarak mülteci statüsü verilmemekle birlikte, Türkiye'de kalmalarına izin verilmiştir. İstanbul Fenerbahçe, Beykoz ve Ümraniye'deki üç kampın yanı sıra Avcılar, Bahçelievler ve Fatih'teki yüzlerce eve yerleştirilen, bir kısmı da Bursa ve Yalova'da bulunan mültecilerin bakımını ağırlıklı olarak diyaspoya örgütleri sağlamaktadır. Bkz., "Çile Kampında Dördüncü Kış", *Radikal*, 29 Ekim 2003; "Çeçen Mülteciler Yaşam Savaşında", *Milliyet*, 18 Aralık 2001; "Çeçen Göçmenler Hatırlanmak İstiyor", *Yeni Şafak*, 2 Kasım 2003. Rus hükümeti ve basını ise çoğunluğu çocuk, kadın ve yaşlılar ile sakat erkeklerden oluşan Çeçenlerin barındığı bu kamplarda yaşayanların terörist olduğunu ve Türkiye'nin de teröristlere kol kanat gerdiğini iddia etmektedir. İlgili değerlendirme için bkz., "İstanbul'da Çeçen Kampı Varmış!", *Milliyet*, 21 Aralık 2003.

⁷¹ Mehmet Binay, "The New World Disorder in Transcaucasia", Mehmet Tütüncü (der.), *Caucasus: War and Peace, The New World Disorder and Caucasia*, Haarlem, Sota, 1998, s. 38. Kafkas Vakfı Başkanı Mehdi Nüzhet Çetinbaş ise 2002 yılında basına yaptığı açıklamada dernek çatısı altında 2 trilyona yakın para toplandığını belirtmiştir. "Tiyatroya Baskın Terör Eylemiydi", *Milliyet*, 31 Ekim 2002.

⁷² Karar metni için bkz., Argun Terek, *Çeçen Sorunu*, Ankara, Sam Yayınları, 1995, s. 218-219.

Tansu Çiller'in yaptığı açıklamalar bu çerçevede değerlendirilmelidir.⁷³ Duruşmalar sırasında eylemin örgütlü terörist bir eylem olmadığı, sadece basit bir 'silahlı eylem' olduğu kabul edilerek eylemcilere düşük cezalar verilmiş ve yarı açık cezaevine konulmuşlardır. Daha sonra eylemcilerin cezaevinden kaçmaları ise birer göz yumma olarak da değerlendirilmiştir.⁷⁴

Öte yandan, 1996 yazında, Şamil Basayev'in Grozni'ye (Coharkale) giderek, Gudermes ve Argun'u kuşatması sonrasında Ağustos 1996 sonunda imzalanan ateşkes ve Hasavyurt Anlaşmasıyla Çeçen meselesinde yeni bir süreç başlayacaktır.⁷⁵ Yaşanan tüm bu gelişmeler ve Türkiye'nin diyaspora baskısı ve bölgesel güç olma peşinde yürüttüğü politikalarla olaya daha fazla müdahil olması ise Rusya'nın yeni bir politika geliştirerek Kürt kartını oynamaya başlaması ve Türkiye'nin geriye adım atması ile sonuçlanmıştır.⁷⁶ Bu tarihten sonra Türkiye'nin politikalarını belirleyen faktör, Rusya ile ticari ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra, belki de daha önemli olarak, Kürt meselesi olmuştur. Dolayısıyla, olaylardan diyaspora baskısıyla ve bölgesel çıkarları nedeniyle

⁷³ Olayın gelişimi, dava tutanakları ve kişisel değerlendirme için bkz., Muhammet Emin Tokcan, *Kafkasyalı: Kayıp Ülkenin, Kayıp İnsanları*, İstanbul, An Yayıncılık, 2002.

⁷⁴ Türkiye'yi bu konuda kınayan Rus yetkililerin yanı sıra, Türkiye'nin tutumu, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2001 yılı terörizm raporunda da eleştirilmiştir. Bu raporda, Türkiye'nin Çeçenlere yumuşak davrandığı iddia edilmiş ve 'teröristlere' sadece 4'er yıllık hapis cezası içeren düşük cezalar verildiği belirtilmiştir. Bkz., "Sizin Çeçenler Terörist", *Milliyet*, 22 Mayıs 2002, <http://www.milliyet.com/2002/05/22/dunya/dun03.html>. Bu çerçevede, daha sonra aynı eylemcilerin Nisan 2001'de İstanbul'da Swisshotel'i basarak rehlin alma olayı gerçekleştirmeleri ise ne diyaspora örgütlerince, ne de Türk yetkililerince aynı hoşgörü ile karşılanmayacak, fakat eylemciler yine de terör suçlusu olarak değil, 'cürüm işlemek için silahlı teşekkül oluşturmaktan' yargılanarak cezalandırılacaklardır. Bu Türkiye'nin ileride üzerinde durulacak olan politika değişikliğini ve bunun sancılarını göstermesi açısından güzel bir örnektir.

⁷⁵ Çeçen meselesi olarak adlandırdığımız mesele ve 1. savaş sonrası imzalanan anlaşmaları da içeren tarihi süreç üzerine kapsamlı bir değerlendirme için bkz., Marie Beninngsen, "Chechnia: Political Developments and Strategic Implications for the North Caucasus", *Central Asian Survey*, Cilt 18, No 4, 1999, s. 535-574.

⁷⁶ Bu oyunun başlangıcı Şubat 1994'de PKK destekli ya da kontrollü *Kürdistan Komitesi* ve *Kürdistan Kurtuluş Cephesi* tarafından Moskova'da düzenlenen 'Kürdistan Tarihi' başlıklı konferanstır. Rusya Milletler ve Bölgesel Politikalar Bakanlığının da desteğiyle yapılan bu toplantı sonrasında, yine Moskova'da Kürt Evi açılmış ve yıl sonunda da sözde sürgünde Kürt Parlamentosunun Rus Duması'nda toplantı yapmasına izin verilerek Türkiye baskı altına alınmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz., Robert Olson, "Turkish and Russian Foreign Policies, 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 8, No 2, 1998, s. 209-228; Oktay F. Tannsever, "The Battle for Chechnya: Russia Confronts Chechen Secessionism", *METU Studies in Development*, Cilt 27, Nos 3-4, 2000, s. 321-349; Ersel Aydınlı, "Russia's Kurdish Card in Turkish-Russian Rivalry", <http://members.internettrash.com/pkk/russia.html>. Dönemin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev'in *Hürriyet* gazetesinde 21 Temmuz 1995'de yayınlanan "Cam evlerde yaşayanlar asla ilk taşı atanlar olmamalıdır. Türkiye ve Rusya aynı gemideler, gemi batarsa birlikte batarız" sözü Türkiye'nin bölgeye yönelik politikalarının oluşturulması üzerindeki etkisini halen devam ettirmektedir.

kopamayan Türkiye, eleştiri ve politikalarını ikili ilişkiler yerine, Batılı ülkelerle ve örgütlerle ilişkilendirerek yürütmeye çalışmıştır.⁷⁷

Yapılan anlaşmalara aykırı bir biçimde Eylül 1999'da ikinci savaşın başlamasıyla birlikte, diasporanın Çeçenistan'ın yanında olduğu yönünde açıklamalarda bulunmasına rağmen, Türkiye'nin açıktan Çeçenistan'ın yanında durmak yerine yukarıda belirtilen genel politikaya uygun davrandığı görülmektedir.⁷⁸ Kafkas derneklerinin çeşitli zamanlarda yaptıkları Çeçenistan'a destek açıklamalarına rağmen, bu dönemde dernekler arasında da farklı yaklaşımların belirginleştiği, önceki dönemde gözlemlenen birlikteliğin kaybolduğunu görülmektedir. Bu farklılaşmada 11 Eylül olayları ile ortaya çıkan 'İslami' terörizm tartışmalarının ve değerlendirmelerinin de etkisi göz ardı edilemez. Ruslarca sürekli olarak yürütülen Çeçenlerin Vahabileştikleri, İslami terör uygulayarak şeriat rejimi kurmaya çalıştıkları propagandaları, birtakım münferit olaylarla da desteklenince,⁷⁹ bunun tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de olumsuz yansımaları olmuştur. Türkiye'de gerçekleştirilen eylemlerin de katkısıyla, Çeçenlerin yaptıklarının terör olup olmadığı, Türkiye'nin çifte standart uygulayıp uygulamadığı tartışılmaya başlanmıştır.⁸⁰ Türkiye'de kamuoyunun meseleye uzaklaşmasının en önemli nedeni olarak bu görülebilir. Benzer şekilde diaspora arasındaki siyasi ve etnik ayrılıklar da bu çerçevede bir anda öne çıkmıştır. Fakat yine de diasporanın ortak noktası olarak, Türk dış politikasının eleştirildiğini, Çeçen meselesi ile Kürt meselesi arasında paralellik kurulmasından ve Vahabiliğin sürekli olarak vurgulanmasından rahatsız olunduğu görülmektedir. İki mesele arasında benzerlik olmadığı, farklı

⁷⁷ Türk-Rus ilişkileri ve Çeçenistan ile ilgili bir değerlendirme için bkz., Michael Reynolds, "Russian-Turkish Relations and Chechnya", *Insight Turkey*, Cilt 4, No 2, Nisan-Haziran 2002, s. 59-62.

⁷⁸ Türkiye'nin bu yaklaşımı Kuzey Kafkas diaspora örgütlerince her fırsatta eleştirilmiştir. Son dönem eleştirilere örnek olarak Kafkas Vakfı Başkanı Mehdi Nüzhet Çetinbaş'ın açıklamasına değinebiliriz: "Hükümet, Çeçenistan konusunu görmezden geliyor. Putin sürekli Çeçen teröründen bahsederken Başbakan ve Dışişleri Bakanımız ise Çeçen kelimesini ağızlarına almadan 'biz terörizmin her türlüsüne karşıyız' diyorlar. Bu çözüm değil. Bundan bizim memnun olmamamız mümkün değil." Bkz., "AKP'ye Taban Tepkisi", *Milliyet*, 23 Mart 2004, <http://www.milliyet.com/2004/03/23/siyaset/siy05.html>.

⁷⁹ Bu olaylar arasında yukarıda bahsedilen Swisshotel baskını ve 4 Mayıs 2002 'The Marmara Baskını' sayılabilir. Otelin Karamanlı ve daha önce Çeçenistan'da savaşa katıldığı söylenen Mustafa Yıldırım tarafından basılması kamuoyunda ve basında bu gelişmelerin, Türkiye açısından çığırından çıktığı, Türkiye'nin istenmeyen terörist olaylarla karşı karşıya kalabileceği korkusu uyandırmış, bu nedenle de Kafkas Derneklerinin olayı kınamasına rağmen, Çeçen davasında Türk kamuoyu açısından ciddi bir destek kaybı söz konusu olmuştur.

⁸⁰ Basın önünde gelen isimlerinden bazılarının bu konudaki değerlendirmelerine örnek olarak bkz., M. Ali Kışlalı, "Çeçen Terörü", *Radikal*, 27 Nisan 2001; Taha Akyol, "Çeçenler Terörist mi?", *Milliyet*, 8 Mayıs 2002; Mehmet Ali Birand, "Terör Konusunda Çifte Standart Olmaz", *Milliyet*, 1 Kasım 2002.

konular olduğu sürekli olarak anlatılmaya çalışılarak, kaybedilmekte olan kamuoyu desteği tekrar elde edilmek istenmiştir.⁸¹

Bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri diaspora tarafından konuya ilgisiz ve politikalarıyla da yetersiz görülmüştür. Dolayısıyla yapılan açıklamalarda öne çıkan nokta hükümetlerin kınanmasıdır. Örneğin *Kafkas Dernekleri Topluluğu* 21 Kasım 1999’da yaptığı açıklamada, TBMM İnsan Hakları Komisyonu Bildirisi’ne⁸² de atıfla “AGİT zirvesindeki Batılıların kararlı tavırlarından memnunuz ve ümitliyiz. Ancak Çeçenlerin üzerinde yaşadıkları ve ölümüne savundukları topraklar atalarından kalma tarihi topraklardır, vatanlarını savunmaları, ...Çeçenlerin müktesepleridir diyemeyen hükümetimizi[e] de son derece kırgınız”,⁸³ diyerek Çeçenistan konusunda daha aktif bir politika talep etmiştir. Burada dikkat çeken nokta, diaspora örgütlerinin bu dönemden itibaren Çeçen ve Abhaz meselelerini (ilginçtir ki Türkiye’nin resmi politikasıyla uyumlu bir biçimde) uluslararası örgütlerin gündemine taşımaya çalışmalarıdır. Böylece hem Türkiye, hem de Rusya Federasyonu ve Gürcistan, çözüm için baskı altına alınmaya çalışılmıştır.

Bunun ötesinde dernekler, çeşitli tarihlerde Çeçenistan ve Çeçen meselesi üzerine panel, toplantı ve konferanslar düzenleyerek kamuoyu oluşturma çabalarını da devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda Türkiye’deki sivil girişim gruplarının, derneklerin ve diasporanın önde gelen isimlerinin Rusya ile Çeçenistan arasında anlaşmaya varılarak sorunun çözülmesi yönündeki faaliyetleri de devam etmiştir. Bunun yansımaları, Türk Dışişlerinin bilgi ve onayı dahilinde, işadamları ve Liberal Parti eski genel başkanı Besim Tibuk’un 18 Kasım 2001’de Moskova’da yapılan resmi barış görüşmelerinin ilk oturumuna Aslan Maşadov’un resmi temsilcisi Ahmed Zakayev ve Putin’in temsilcisi ve Çeçenistan’daki

⁸¹ Bu yönde *Kafkas Kültür, Eğitim ve Sosyal Yardım Vakfı* tarafından hazırlanarak 18-19 Kasım 1999 tarihli AGİT İstanbul toplantısına sunulan ve Türkçe’ye de çevrilerek kullanılan *Kafkas Dosyası (Caucasian File)*’a bakılabilir.

⁸² Dönemin Aydın milletvekili Sema Pişkinsüt başkanlığındaki TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu 18 ve 25 Kasım 1999 tarihlerinde yaptığı toplantılarda “Çeçenistan’da devam etmekte olan, ulusal ve uluslararası kamuoyunun da tepkisine yol açan insan hakları ihlalleri konusunu gündemine almıştır.” Bu toplantılarda Birleşik Kafkasya Konseyi Başkanı Ünver Kaplan, Genel Sekreter Sönmez Can, eski KÇDK Başkanı Hakan Kutlu ve Prof. Dr. Anıl Çeçen gibi isimlerden konuyla ilgili bilgi alınmış, 29 Kasım’da yapılan toplantıda da Rusya Federasyonu’nun kınandığı bir basın bildirisi yayınlamıştır. Müteakiben her partiden bir milletvekilinin katılımıyla oluşturulan Alt Komisyon 8-14 Aralık 1999 tarihlerinde Gürcistan’a giderek Çeçen mültecilerle görüşmüş ve bir rapora hazırlamıştır. TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu, *Çeçenistan ile İlgili Rapor*, Ankara, TBMM Basımevi, Şubat 2000.

⁸³ *Nart*, No 15, Kasım-Aralık 1999, s. 18-19.

Rus kuvvetlerinin eski komutanı General Viktor Kazantsev'le birlikte gitmesinde olduğu gibi zaman zaman görülmüştür.⁸⁴

Sonuç

1990 sonrası dönemin geneline bakıldığında, Türk dış politikasının genel seyri, ekonomik ilişki ve çıkarlara uygun bir biçimde, bölge ülkelerinin toprak bütünlüğüne dayalı politika yürütülmesi, Azerbaycan merkezli bir politikaya ağırlık verilmesi ve Rusya ile Gürcistan'la ilişkilere önem verilmesi çerçevesindedir. Bu şekilde Türkiye'nin çıkarlarına daha uygun olduğu varsayılan bir politika yürütülürken, diğer bazı faktörler kaçınılmaz olarak göz ardı edilmiş ya da ikinci plana atılmıştır. Bu çerçevede Türkiye'deki Kafkas diasporaları ve temsil ettikleri Kafkas halkları ikinci plana itilen unsurlar arasında öne çıkmaktadır. Kamuoyunda yapılan bazı temelsiz ve doğruluğu tartışmalı değerlendirmeler neticesinde, Türkiye karşı karşıya kaldığı iç sorunlarla paralellik arz ettiğini düşündüğü Abhaz ve Çeçen meselelerine uzak durmaya çalışmış, hatta zaman zaman bu tür sorunlar yokmuş gibi davranmıştır. Türkiye'de yaşamlarını sürdüren diaspora ve örgütleri de bu yanlış politikalara tepki göstererek, Türk dış politikasını yönlendirmeye çalışmıştır. Bu çabaların ne düzeyde başarılı ya da başarısız olduğu tartışılabilir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken nokta bu grupların her geçen gün Türk siyasi hayatında ve dolayısıyla dış politikasında daha fazla söz sahibi olmaya başladıkları ve sivil toplum örgütleri olarak kendi pozisyonlarını yeniden tanımladıklarıdır. Bunun son dönemdeki yansıması ise, kendi anavatanlarındaki gelişmeleri ve Türkiye'nin bu konulara bakışını değiştirmede farklı yollar ve yöntemler bularak hareket etmeleridir. Türkiye'nin Avrupa Birliği macerasını, olayların gelişimini ve Türkiye'nin hassasiyetlerini yakından takip eden bu gruplar, Avrupa Birliği muktesabı ve gelişmeler çerçevesinde Türkiye içindeki yerlerini ve durumlarını yeniden tanımlayarak, daha etkin ve belirgin bir rol edinmeye, kimliklerini anavatanları dışında koruyacak ve geliştirecek önlemleri almaya çalışmaktadırlar. Bu da diasporanın gelecekteki rolünün sadece Kafkasya ve Rusya ile kısıtlı kalmayarak, Türkiye'nin genel dış politikasını etkileyecek düzeye ulaşabileceğine işaret etmektedir.

Bu çerçevede, Türkiye bölgeye yönelik dış politikasını oluştururken nelere dikkat edebilir, neleri göz önüne almalıdır sorusuna bir daha ve tüm bunları göz önüne alarak cevap vermek gerekmektedir. Bir kere Türkiye bölgeyle kuracağı ilişkilerde kendi topraklarında yaşayan

⁸⁴ Değerlendirme için bkz., "Çeçenistan'da Türk Arabulucu", *Milliyet*, 19 Kasım 2001, <http://www.milliyet.com/2001/11/192/dunya/dun05.html>.

Kafkasya kökenli vatandaşlarını sürece dahil etmeye çalışmalıdır. Bu çerçevede Türkiye, diaspora örgütlenmelerini aktif biçimde siyaset oluşturma sürecine dahil ederek, aktif bir barış ve istikrar sağlayıcısı olmaya çalışmalıdır. Bu, bölgeyle güçlü bir ilişkiler ağı oluşturmada zahmet ve masraf gerektirmeyen, Türkiye'nin elinde hazırda bekleyen önemli bir imkândır. Takiben yine bu gruplar aracılığıyla canlandırılabilir ticari ve kültürel ilişkilerin teşvik edilerek kurulacak olan bağı güçlendirme süreci Türkiye'yi daha da etkin kılacaktır.

Kaynakça

- Akgönül, Samim, "The Armenian Community of France and Turkey: Propaganda and Lobbyism", Kasım/Laçiner (der.), *The Armenian Diaspora in France, The United Kingdom, Germany and Australia*, Ankara, TEIMK (Türk-Ermeni İlişkileri Milli Komitesi), 2003, s. 3-22.
- Aktan, Gündüz, "Hukukta Soykırım ve Ermeni Olayları", <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>.
- Aydın, Mustafa, "Turkey and Central Asia: Challenges of Change", *Central Asian Survey*, Cilt 15, No 2, 1996, s. 157-178.
- Aydın, Mustafa, "Between Euphoria and *Realpolitik*: Turkish Policy toward Central Asia and the Caucasus", Tareq Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey's Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003, s.139-160.
- Aydınlı, Ersel, "Russia's Kurdish Card in Turkish-Russian Rivalry", <http://members.internettrash.com/pkk/russia.html>.
- Beninngsen, Marie, "Chechnia: Political Developments and Strategic Implications for the North Caucasus", *Central Asian Survey*, Cilt 18, No 4, 1999, s. 535-574.
- Berzeg, Nihat, *Çerkes Sürgünü: Gerçek, Tarihi ve Politik Nedenleriyle*, Ankara, 1996.
- Bezanis, Lowell, *Lazarus (Lazare) of Levant: A Study of North Caucasian Organizing and Publishing Outside the USSR*, basılmamış değerlendirme, 1990.
- Bezanis, Lowell, "Soviet Muslim Emigrés in the Republic of Turkey", *Central Asian Survey*, Cilt 13, No 1, 1994, s.59-180.
- Binay, Mehmet "The New World Disorder in Transcaucasia", Mehmet Tütüncü (der.), *Caucasus: War and Peace, The New World Disorder and Caucasia*, Haarlem, Sota, 1998, s. 37-42.
- Cohen, Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, Londra, UCL Press, 1997.
- Cohen, Robin, "Diaspora", Neil S. Smelser and Paul B. Baltes (der.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Cilt. 6, Amsterdam, Elsevier, 2001, s. 3642-3645.
- Copeaux, Etienne, "Prometeci Hareket", Semih Vaner (der.), *Unutkan Tarih, Sovyet Sonrası Türkdili Alanı*, İstanbul, Metis, 1997, s. 17-52.
- Cornell, Svante, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Surey, Curzon, 2001.

Çelikpala, Mitat, *Search for a Common North Caucasian Identity: The Mountaineers' Attempts for Survival and Unity in Response to the Russian Rule*, basılmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2002.

Çelikpala, Mithat, "The North Caucasian Emigrés Between the Two World Wars", *International Journal of Turkish Studies*, Cilt 9, Nos 1/2, 2003, s. 287-314.

Çiloğlu, Fahrettin, " 'Gürcü' demek bu kadar zor mu?", *Radikal İki: Pazar Gazetesi*, No 403, 27 Haziran 2004, s. 9.

Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, (2. Baskı), İstanbul, Civi Yazıları, 2000.

Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, KTÜ Yayını, 1996.

Hear, Nicholas van, *New Diasporas: The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Londra, UCL Press Ltd., 1998.

Henze, Paul, "Turkey and the Caucasus: Relations with the New Republics", Michael S. Radu (der.), *Contemporary Issues in Turkey's Foreign Relations*, New Brunswick, Transaction Publ., 2003, s. 77-90.

Hewitt, George, "Abkhazia: A Problem of Identity and Ownership", *Central Asian Survey*, Cilt 12, No 3, 1993, s. 267-323.

Hewitt, George, "Abkhazia, Georgia and the Circassians (NW Caucasus)", *Central Asian Survey*, Cilt 18, No 4, 1999, s. 463-499.

İstanbul Kafkas Kültür Derneği, *Basında Çerkesler*, 1, İstanbul, Savsınko, 1993.

İznik Batum ve Havalisi Kültür Derneği, *Acaristan Özerk Cumhuriyeti*, İznik, İznik Batum ve Havalisi Kültür Derneği, Yayın No 1.

Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, *Kafkas Abhazya Dayanışma Komitesi*, İstanbul, 1998.

Kafkas-Abhazya Dayanışma Komitesi, *Bilgilendirme Dosyası*, İstanbul, 2000.

Kafkas Derneği, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası Nedir, Ne Olmalıdır?*, Ankara, Kaf Der Yayınları, 1996.

Kafkas Derneği, *Çerkeslerin Sürgünü, 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara, Kafkas Derneği, 2001.

Kafkas Derneği, *Abhazya'nın Beyaz Kitabı*, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2002.

Karpat, Kemal, "The Status of Muslims Under European Rule: The Eviction and the Settlement of Çerkes", *Journal of Muslim Minority Affairs*, No.1, 1980, s. 7-27.

Karpat, Kemal, "Population Movements in the Ottoman State in the Nineteenth Century", *Ottoman Populations 1830-1914*, Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1985, s. 55-77

Kasım, Kamer, "Türk-Ermeni Barışma Komisyonu: Kısa Süren Bir Diyalog Girişimi", *Stratejik Analiz*, Cilt 2, No 22, Şubat 2002, s. 30-36.

Kasım, Kamer, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer E. Lütem (Haz.), *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, TEİMK ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 123-138.

Kasım, Kamer ve Sedat Laçiner (der.), *The Armenian Diaspora in France, The United Kingdom, Germany and Australia*, Ankara, TEİMK, 2003.

Kaya, İbrahim, "Ermeni Sorunu'nun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası", Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer E. Lütem (Haz.), *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, TEİMK ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 73-93.

Koçoğlu, Yahya, *Azınlık Gençleri Anlatıyor*, İstanbul, Metis Yayınları, 2001.

Köklü, Sebahattin, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No 49, 2000.

Köknar, Ali Murat, "Turkey and the Caucasus: Security and Military Challenges", Michael S. Radu (der.), *Dangerous Neighborhod: Contemporary Issues in Turkey's Foreign Relations*, New Brunswick, Transaction, 2003, s. 91-122.

Laçiner, Sedat, "Ermeni İddiaları ve Terör", Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer E. Lütem (Haz.), *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara, TEİMK ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 95-122.

Libaridian, Gerard J., *Ermenilerin Devletleşme Sınavı: Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasî Düşünüşü*, İstanbul, İletişim, 2001.

Matveeva, Anna, *The North Caucasus: Russia's Fragile Borderland*, Londra, Royal Institute of International Affairs, 1999.

McCarthy, Justin, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey, The Darwin Press, 1995.

Muhlen, Patrik von zur, *Gamahhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşında Sovyet Doğu Halklarının Milliyetçiliği*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara, Mavi Yayınlar, 1984.

Olson, Robert, "Turkish and Russian Foreign Policies 1991-1997: The Kurdish and Chechnya Questions", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Cilt 8, No 2, 1998, s. 209-228.

Özkan, Tuncay, *Bir Gizli Servisin Tarihi: Milli İstihbarat Teşkilatı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1996.

Ramazan, Musa, *Bir Kafkas Göçmeninin Anıları*, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 2001.

Reynolds, Michael, “Russian-Turkish Relations and Chechnya”, *Insight Turkey*, Cilt 4, No 2, Nisan-Haziran 2002, s. 59-62.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara, TTK, 1997.

Sever, Metin, *Kafdağı’nın Bu Yüzü: Türkiye’deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul, Doğan Yayınları, 1999.

Sezer, Duygu Bazoğlu, “Turkish-Russian Relations: From Adversity to ‘Virtual Rapprochement’ ”, Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (der.), *Turkey’s New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 2000, s. 92-115.

Sheffer, Gabriel, *Diaspora Politics at Home Abroad*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Tanrısever, Oktay F., “Turkey and the Russian Federation: Towards a Mutual Understanding”, Tareq Ismael ve Mustafa Aydın (der.), *Turkey’s Foreign Policy in the 21st Century: A Changing Role in World Politics*, Burlington, Ashgate, 2003, s. 121-138.

Tanrısever, Oktay F., “The Battle for Chechnya: Russia Confronts Chechen Secessionism”, *METU Studies in Development*, Cilt 27, Nos 3-4, 2000, s. 321-349.

Tavkul, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, Ötüken, 2002.

Taymaz, Erol, “Kuzey Kafkasya Dernekleri”, Stefanos Yerasimos v.d (der.) *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim, 2001, s. 451-460.

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, *Çeçenistan ile İlgili Rapor*, Ankara, TBMM Basımevi, Şubat 2000.

Tekin, Arslan, “Kafkasya Barışını Ankara Sağlar”, *Türkiye*, 10 Ağustos 1999.

Terek, Argun, *Çeçen Sorunu*, Ankara, Sam Yayınları, 1995.

Tezcanoğlu, Sercan, ‘Baba 1980’de Öldürüldü Çvneburı’yi Oğul Üstlendi’, <http://www.chveneburi.net/GeoWeb>.

Tokcan, Muhamet Emin, *Kafkasyalı: Kayıp Ülkenin, Kayıp İnsanları*, İstanbul, An Yayıncılık, 2002.

Toumarkine, Alexandre "Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik", Stefanos Yerasimos v.d (der.) *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim, 2001, s. 425-450.

Winrow, Gareth, "Turkish Policy toward Central Asia and the Transcaucasus", Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (der.), *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, Washington, The Washigton Institute for Near East Policy, 2000, s. 116-130.

Yararlanılan Diğer Süreli Yayın ve Gazeteler

Agos

Ayn Tarihi

Cumhuriyet

Hürriyet

Kafkasya Gerçeği

Marje

Milliyet

Nart: İki Aylık Düşün ve Sanat Dergisi

Panorama

Radikal

Sabah

Turkish Daily News

Türkiye

Ortadoğu

Yeni Şafak

Zaman

Web Siteleri

<http://www.abhazya.org>

<http://www.byegm.gov.tr>

<http://www.chveneburi.net>

<http://www.cerkesplatformu.org>

<http://www.dak1997.com>

<http://www.ermenisorunu.gen.tr>

<http://www.kafkas.org.tr>

<http://www.lamazi.com>